

יומני הקולנוע הנאצים במלחמה: תעמולה קולנועית אנטי-רוסית ברייך השלישי

בן לב-קדש*

מבוא

מאמר זה עוסק בדרך התייחסותה של התעמולה הנאצית לברה"מ הבולשביקית במהלך מלחמת העולם השנייה ובחודשים שקדמו לה. בשימוש במונח "תעמולה", אני מאמץ את ההגדרה שמציע טיילור (Taylor): "ניסיון להשפיע על דעת הקהל של הצופים באמצעות העברה (transmission) של רעיונות"¹. לדעת טיילור, כמה תכונות ייחודיות הופכות את הקולנוע למדיום התעמולתי הטוב ביותר בתקופתו. ראשית, משום שמדובר במדיה חזותית, בה כל אדם יכול להבין בקלות את המסרים, בלי קשר לשפה, תרבות או יכולות הקריאה.² שנית, משום שסרט מזוהה ונזכר באמצעות הדבר הנגלה בו יותר מאשר מהנאמר בו, הקולנוע מכוון יותר אל הרגש מאשר אל האינטלקט, דבר החשוב לצרכי תעמולה, בה יש מקום מרכזי, לרגשות תת-הכרתיים, שאינם מודעים.³ בנוסף, הסרט הוא המדיום היחיד המיועד לצריכה בקבוצה גדולה (בניגוד לטלביזיה, רדיו ועיתון). נציין כי הקולנוע, בניגוד לעיתון, פנה לכל שכבות האוכלוסייה כבר מראשיתו, דבר שהיה מקור לחיקוי בידי הרדיו והטלביזיה.⁴ לבסוף, עלות ההפקה היא גדולה באופן יחסי, כך שרק מעטים יכולים להשתמש באמצעי תעמולה זה, מה שהופך את הפיקוח עליו לקל ביחס לאמצעים אחרים.⁵ דומה כי ייתרונות אלה היו מוכרים לגבלס, הממונה על התעמולה ברייך השלישי, אשר כבר בחודשים הראשונים של שנת 1933 הורה להשתלט על תעשיית הקולנוע הגרמנית (השתלטות שהושלמה בספטמבר אותה שנה).⁶

מתוך הדגשת המודעות הנציונל-סוציאליסטית ליתרונות המדיום הקולנועי, אבחן להלן את הדרך שבה תורגמו היחסים הדיפלומטיים של גרמניה וברה"מ לידי תעמולה קולנועית במשטר הנאצי, בשנים 1939-1943. שנים אלו הן השנים בהן היתה צריכה התעמולה הנאצית להתמודד עם תפניות פוליטיות רבות השפעה ומפתיעות (מנקודת מבטם של אזרחי הרייך), הסכם ריבנטרופ-מולוטוב מחד, והפרתו עם תחילת מבצע ברברוסה מאידך. שנים אלו הן גם התקופה שבה ידה של גרמניה היתה על

* בן לב קדש הוא בוגר החוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית. הוגש במקור כעבודת סמינר בקורס "מיתוס שעת האפס- הרייך השלישי בתמונה הנעה" בהנחיית פרופסור משה צימרמן.

¹ Richard Taylor, *Film propaganda- Soviet Russia and Nazi Germany*, Croom Helm, 1979. p.28.

² *Ibid.*, pp.29-30.

³ ברוך גיטליס, קולנוע ותעמולה: הקולנוע הנאצי האנטישמי, רביבים, 1984. ע' 109.

⁴ Taylor, *Film propaganda- Soviet Russia and Nazi Germany*, p.30.

⁵ *Ibid.*

⁶ Hilmar Hoffmann, *The triumph of propaganda: Film and National Socialism, 1933-1945*, Berghan Books, 1996. p.7 (in the preface).

העליונה בכל הקשור למערכה הצבאית. קרב סטלינגרד, שהוכרע סופית בפברואר 1943, מסמל את המפנה במלחמה במזרח והוא זה שהבהיר לגרמנים רבים, שהניצחון במלחמה אינו מובטח.⁷ החל משלב זה, יומני החדשות הגרמניים (אשר עומדים במרכזה של עבודה זו), הפכו להיות בעיני הציבור לבלתי אמינים,⁸ וככל הנראה אנשים ניסו להתחמק מלראותם (גבלס נתן הוראה לנעול את דלתות האולם עם תחילת הקרנת היומן).⁹ בתקופה זו דומה כי החלק הארי של התעמולה הקולנועית הנאצית, כבר היה אפקטיבי הרבה פחות.

את אופן הצגת היחסים עם בריה"מ ביומנים הנאציים יש להבין מתוך ההקשרים הפוליטיים המשתנים בתקופה המדוברת. למעשה מדובר בשתי שאלות מרכזיות:

1. כיצד התעמולה הקולנועית הנאצית הסבירה את הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, ובהמשך לכך- כיצד התייחסה לברה"מ במשך התקופה של הסכם זה (עד ה-22/6/1941)?
2. כיצד התעמולה הקולנועית הנאצית הסבירה את המפנה החדש, שהתרחש עם תחילת מבצע ברברוסה ובאיזה אופן עודדה את המלחמה במזרח במהלך שנות הלחימה (עד פברואר 1943)?

התעמולה האנטי-קומוניסטית בין שתי מלחמות העולם

ב-1921 החלו יחסים דיפלומטיים וצבאיים בין גרמניה לברה"מ. לפי הסכם סודי החלו הצבאות להתאמן יחדיו: חיילים גרמנים נשלחו להתאמן בטנקים וכלי ארטילריה חדשניים, שאפשרו לצבא הגרמני להישאר מעודכן מבחינה צבאית למרות ההגבלות מהסכמי וורסאי. בתמורה, ייעצו מומחים צבאיים גרמנים לגנרלים הרוסים שנזקקו בעזרה מקצועית בהקמת הצבא הרוסי החדש.¹⁰ ב-1922 נחתם הסכם רפאלו, בו הוסכם על שיתוף פעולה צבאי וכלכלי בין גרמניה לברה"מ. ב-1926, חשף נציג הרייכסטהג הסוציאל-דמוקרט שיידמן (Philip Scheidmann) הסכם סודי של ייצור מטוסים ואימון חיילים גרמנים בברה"מ ובאותה שנה אף נחתם הסכם נייטרליות בין המדינות.¹¹

באותה תקופה של הידוק היחסים עם ברה"מ, המפלגה הנאצית החלה לקרום עור וגידים וכבר בתחילת דרכה תפסה התעמולה האנטי-קומוניסטית מקום מרכזי בפעילות המפלגה.¹² במחצית הראשונה של שנות העשרים כבר הופנו מרבית חיצו הביקורת של התעמולה הנאצית כלפי הקומוניסטים והיהודים. מטבע הדברים, ברה"מ, שהיתה המדינה הקומוניסטית הראשונה, הפכה להיות המדינה עיקרית שנגדה יצאה התעמולה הנאצית בתקופה, כשהיא מסמלת את האיחוד שבין הקומוניסטים ליהודים. ניתן לייחס את התעמולה האנטי-קומוניסטית בתקופה לשני גורמים עיקריים: האידיאולוגיה הנאצית והיריבות הפוליטית. עוד לפני שהיטלר כתב את "מיין קאמפף" (1923), כבר

⁷ Jackson Spielvogel, *Hitler and Nazi Germany*, Prentice-Hall, 1996. p.249.

⁸ Michael Balfour, *Propaganda in war 1939-1945*, Routledge & Kegan Paul, 1979. p.321.

⁹ Susan Tegel, "Third Reich newsreels- an affective tool of propaganda?", *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 24, No. 1, 2004. p.151.

¹⁰ Christian Leitz, *Nazi Foreign Policy, 1933-1941*, Routledge, 2004. p.79.

¹¹ Lindley Fraser, *Germany between two wars*, Oxford, Oxford University press, 1944. p.84.

¹² חוקרים שונים מציינים תאריכים שונים לתחילת הופעת הקומוניזם כאויב משמעותי בתעמולה הנאצית. הכל מסכימים כי היה זה כבר בשלב מוקדם, בתחילת שנות העשרים:

Z. A. B. Zeman, *Nazi propaganda*, Oxford, Oxford University press, 1964. p.84. ;David Welch, *The Third Reich- politics and propaganda*, Routledge, 1993. p.99.

ניכרו יריבויות קשות בין המחנות, שהגיעו במספר מקרים לידי הריגתם של פעילים קומוניסטיים: בתקופה שלאחר המלחמה, היו אלו אנשי הימין הקיצוני שפעלו במסגרת ה- Freikorps ובתחילת שנות העשרים מספר מקרי רצח שכאלו בוצעו על ידי נאצים.¹³

תעמולה קולנועית אנטי-בולשביקית ואנטי סובייטית עד 1939

עוד לפני עליית הנאצים לשלטון, הקומוניסטים היו "דמויות האויב" בסרטים שמומנו על ידי המפלגה הנאצית והם תוארו כבזויים ומושחתים. וולש (Welch) מזכיר בין סרטים אלה את *S.A man Hitlerjunge Quex, brand* ו- *Hans Westmar*, כולם מ-1933.¹⁴ הסרט האנטי בולשביקי הראשון שאינו סרט מפלגה הוא *Um das menschenrecht* (1934).¹⁵ הסרט עוסק בתקופה שאחרי המלחמה ומציג את המאבקים בין הקומוניסטים לפעילי הימין, אשר התוצר שלהם הוא התפוררות החברות העמוקה בין ווטראנים בוגרי המלחמה, ובסופו, הגירתם אל מחוץ לגרמניה. המסר של הסרט הוא החשיבות של אחדות לאומית-אידיאולוגית. בשנת 1934 כבר לא היה צורך בסרטים העוסקים בתקופה זו, ולמרות שהקומוניסטים בסרט הם "דמויות הרעות" (הם אלו שגורמות לשפיכות דמים בין היריבים הפוליטיים), הרי שהצגה של קומוניסטים גרמניים היא בעלת אפקט שלילי לשלטון שמנסה להנציח עצמו כ"שלטון של כולם" (והרי בבחירות נובמבר 1933 זכו הנאצים בכל מושביו של הרייכסטאג, כמובן משום שה NSDAP היתה המפלגה היחידה שהשתתפה בבחירות). מסתבר לנו שבמקרה של *Um das menschenrecht*, פעלה התעמולה באופן לא יעיל: הצגת קומוניסטים גרמנים היא הנצחה של מי שבעת הצגת הסרט כבר הוצאו אל מחוץ לחוק ונחשבו כאינם קיימים. לנוכח ניסיונות ראשוניים אלה הבין גבלס כי על תעמולה אנטי-קומוניסטית להיות מבוססת על הניגוד בין שתי המדינות נושאות האידיאולוגיות ההפוכות: גרמניה נאצית מחד וברה"מ הקומוניסטית מנגד. ומשהוחלט להפוך את ברה"מ למטרת חיצית התעמולה, היה זה הגיוני ומתבקש לערב מרכיב נוסף באידיאולוגיה הנאצית: המרכיב הגזעי. כך, הוביל גבלס תעמולה שהדגישה את העימות הגזעי בין רוסיה הקומוניסטית, ארצו של הגזע הסלבי, לבין גרמניה הנאצית, ארצו של הגזע הארי. רעיון זה היה לדומיננטי בתעמולה האנטי-קומוניסטית בשנים 1934-1936.¹⁶

ב-1933 ייסד גבלס את האנטי-קומוניסטרן והתעמולה האנטי-רוסית קיבלה גוון של ציד מכשפות: מי שהתנגד מסיבה כלשהי לשלטונו של היטלר ולמציאות של מדינת מפלגה אחת, הואשם בהיותו קומוניסט. באופן זה, טוען זימן, הקמפיין האנטי-קומוניסטי (ואנטי-סובייטי), הביא להיטלר את שני הישגיו הפוליטיים הגדולים ביותר: ב-1932 הוא חיזק את כוחם של הנאצים עד כדי תפיסת השלטון בינואר 1933, ובשנת 1933, הוא אפשר להיטלר לבסס את המשטר הדיקטטורי-נאצי.¹⁷

¹³ Fraser, *Germany between two wars*, p.82.

¹⁴ David Welch, *Propaganda and the German cinema 1933-1945*, Clarendon press, 1983. p.241.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.* p.242.

¹⁷ Zeman, *Nazi propaganda*, pp.101-102.

ב-1935 יצא לאקרנים הסרט *Friesennot*, עיבוד לרומן מאת Werner Kartwig. בסרט זה משולבים אלמנטים של רעיון העימות הבין-גזעי, ושל הנושא שיהיה למרכזי בתעמולה האנטי-קומוניסטית החל משנת 1936: ברה"מ כמחריבת תרבות המערב.

משום כך בסרט יש שני אפיונים עיקריים בדמותו של הבולשביק הסובייטי:

1. Untermensch (תת-אדם) - הבולשביקים מוצגים כשייכים לגזעים שהם תת-אנושיים. משום כך, הקומיסר וחיליו הם בעלי תווי פנים אסיאתים והתנהגותם ברברית: הם אינם שומרים על היגיינה ומרבים בשתייה של וודקה, אשר גורמת להם להשתכר ולהתפרע באופן בלתי מרוסן.

2. אתאיזם - סרט מציג את האידיאולוגיה הבולשביקית ככזו המתנכרת לאל. החיילים של הקומיסר הורסים כנסיות ובהיותם שיכורים, הם פורצים לכנסייה המקומית ומנתצים את דמותו של ישו. אחד החיילים אף מצייר פוסטר עליו הוא כותב בארבע שפות "אין אלוהים". האתאיזם של החיילים הוא סמל לניגוד התרבותי בין הבולשביזם למערב. בעוד האירופאי מתייחס בכבוד לדת ולאל, הרוסי מתייחס אליהם בזלזול ומצהיר שללא הדת "קל יותר לתפוס את ההמון". עולה השאלה מדוע הסתכנו יוצרי הסרט בדיון בסוגיה המורכבת של הקשר בין הנאציזם והנצרות, ובמיוחד מדוע התייחסו באופן מפורש למתח שבין משטר טוטליטארי שאינו נוצרי (כמו זה שבראשו עמד היטלר) לבין הכנסייה ומאמיניה. ייתכן ודווקא סימון הבעיה אצל האויב, מאפשרת ליצור אשליה כאילו "בבית", יש הרמוניה שבין הנאציזם והפיהרר לנצרות ולישו. בשנים הבאות הורחב רעיון זה של הניגוד התרבותי על ידי שילוב של אלמנטים נוספים מעבר לאתאיזם הסובייטי. ברה"מ הוצגה כבעלת תרבות מנוגדת לתרבות המערב וככזו הרוצה למחות אותה מעל פני האדמה.¹⁸

בשנת 1936 הקמפיין קיבל חיזוק משמעותי עם החתימה על ציר רומא-ברלין והצטרפותה של יפן לברית משולשת נגד הקומוניזם המנסה להשתלט על העולם. מלחמת האזרחים בספרד סיפקה לתעמולה הגרמנית קרקע נוחה ליצירת האיבה התרבותית (ולא רק הפוליטית) כלפי הקומוניזם: המלחמה הוצגה כזירת מאבק, שבה תרבות המערב מנסה להגן על חייה מול הכוחות הבולשביקים-יהודים המנסים להרוס אותה.¹⁹ בנושא זה אף הוסרט הסרט *Komeraden auf See* (1938) שהציג את המלחמה כהתקוממות קומוניסטית נגד ממשלה חוקית ולגיטימית.²⁰ עד שנת 1939 המשיך גבלס בתעמולה אנטי-קומוניסטית שהיתה גם אנטי רוסית והדגישה את הסכנה התרבותית לגרמניה וליתר מדינות המערב. גבלס הפעיל תעמולה זו גם ברמה הבין לאומית והצליח לגרום לאירופאים רבים לקבל את הדיקטטורה של היטלר כבעלת לגיטימציה רבה יותר מאשר זו של סטלין, ולראות את גרמניה כרשאית להגדיל את כוחה, משום היותה גוש חוסם מול הבולשביזם.²¹

מעניין לגלות, שבין השנים 1936-1938 הופעל לחץ על גבלס מכיוונם של מנהיגי המפלגה ברשויות שונות. הם דרשו שיוסרטו סרטים עלילתיים בעלי מסרים אנטי-קומוניסטיים. במאמרים שונים מוזכרים שמות של סרטים ש UFA (חברת ההפקה הממשלתית הגרמנית) תכננה להסריט, אך

¹⁸ יומני החדשות מהשנים 1932-1936 היו התעמולה הקולנועית העיקרית בנושא האנטי-קומוניזם, אך נעשה גם סרט עלילתי אחד: *Weiss sklaven* ב-1936. Welch, *Propaganda and the German cinema*, p.247.

¹⁹ Welch, *The Third Reich- politics and propaganda*, p.99.

²⁰ Welch, *Propaganda and the German cinema*, p.248.

²¹ Zeman, *Nazi propaganda*, p.102.

בפועל, טוען וולש, הסרט העלילתי היחיד שנעשה בנושא זה בין השנים 1936-1942 היה *Komeraden* *auf see*, שהוזכר לעיל.²² בניסיון להסביר את מיעוט הסרטים העלילתיים בנושא האנטי-בולשביקי, מסיק וולש שהפרסומים על עשיית הסרטים נבעו מהבטחות שווא של גבלס למנהיגים הנאצים. בפועל, הוא טוען, גבלס לא התכוון לעשות סרטים אלו והבטחותיו נועדו על מנת להדוף מעליו את טענותיהם ודרישותיהם של ראשי הרשויות המוניציפאליות.²³

מדוע לא פעל גבלס להסרטתם של סרטים אנטי-בולשביקים? ניתן לשער, שגבלס הגיע למסקנה שבשלב זה, מספר שנים אחרי ביסוס הדיקטטורה הנאצית, הצורך בתעמולה אנטי-קומוניסטית ירד וניתן להפנות את המשאבים לתעמולה העוסקת ב"במרחב המחיה", איחודו של העם הגרמני וב-1939 גם בהכנות למלחמה.²⁴ מובן שבתחילת 1939, הכנה למלחמה יכלה לכלול בתוכה מסרים אנטי-סובייטיים, אך לפחות החל מאמצע אותה שנה, ובוודאי למן ה-23 לאוגוסט (יום חתימת הסכם ריבנטרופ-מולוטוב), התעמולה הגרמנית היתה צריכה לשנות את פניה ולהתאים עצמה למציאות הדיפלומטית החדשה, שהתעוררה עם חזרת ריבנטרופ ממוסקבה באותו יום. עם זאת, אין לראות את הסכם ריבנטרופ-מולוטוב כהסכם שקם בין לילה, ומשום ש"היה באוויר", מזה מספר חודשים, משרד התעמולה ואמצעי התקשורת כבר היו ערוכים לשינוי שידרשו לעשות, אם וכאשר ייחתם ההסכם.

התעמולה בתקופת הסכם ה"אי תוקפנות" הגרמני-סובייטי

על גבלס הוטלה כעת משימה קשה. עליו היה לארגן מחדש את התעמולה, כך שלא יגרמו לצופה לשאול את עצמו לגבי אמינותה של ההנהגה שלו, אשר באופן פתאומי (עבור האזרח מן השורה הסכם זה היה פתאומי למדי) הפכה את עורה וחתמה על הסכם דווקא עם מי שהיתה אויבתה הגדולה ביותר. כישלון במשימה זו, היה עלול לא רק להותיר על כנם עמדות אנטי-רוסיות, שהיו עשויות לדרוש התקפה, שמטעמים מדיניים-צבאיים הוחלט לוותר עליה, אלא גם לגרום למשבר אמון של הציבור במנהיגיו. התעמולה האנטי-קומוניסטית לא יכלה להפוך להיות פרו-קומוניסטית בין לילה, אך גם לא יכלה להמשיך בשלה מבלי להתאים עצמה לתכתיבים הדיפלומטיים שהונחתו עליה. אחדות העם הגרמני והאמון שלו במנהיגיו היתה חשובה במיוחד בתקופה זו (קייץ 1939) לאור המלחמה שעמדה להיפתח.

הסכם ריבנטרופ-מולוטוב הורכב משני חלקים: החלק הגלוי והחלק הסמוי. החלק הגלוי קבע התחייבות לאי התקפה של המדינות אחת כלפי השנייה, והתחייבות שלא להצטרף לברית מדינית או צבאית שמכוונת כלפי המדינה השנייה בהסכם. חלקו הסמוי של ההסכם, חילק את אזורי ההשפעה במזרח אירופה וקבע שאם תיכבש פולין, היא תחולק בין שתי המעצמות. הסכם זה העסיק את

²² למרות זאת, בסרטים שונים שולבה תעמולה אנטי-קומוניסטית בחלקים קטנים: Rainer Rother, "The experience of the First World War and the German film", in Michael Paris (ed.) *The First World War and popular cinema*, New Brunswick, Rutgers University Press, 2000, pp.237-239.

²³ Welch, *Propaganda and the German cinema*, p.248.

²⁴ וינקל מציין שהחל מנובמבר 1938, הוצג לפני כל סרט יומן חדשות קולנועי כשהמטרה היא "הכנת הגרמנים למלחמה". Roel Vande Winckel, "Nazi newsreels in Europe, 1939-1945: The many faces of UFA's foreign weekly newsreels (Auslandstonwoche) versus Germans weekly newsreel (Deutsche Wochenschau)", *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 24, No.1, 2004. p.7.

המחקר ההיסטורי מאז שנחתם ועד ימינו. מוסכמת על החוקרים²⁵, ההבנה, שהמניע של היטלר לחתימה על הסכם זה, היא הבטחת החזית המזרחית, כך, שבמידה והפלישה לפולין תהפוך למלחמה רחבה (כפי שאכן קרה), גרמניה לא תסתבך בלחימה בשתי חזיתות במקביל, כפי שקרה לה במלחמת העולם הראשונה. אולם עלינו לשאול את עצמנו מדוע לא פעל היטלר להבטחת השקט בחזית המערבית וחתם על הסכם דווקא עם יריבתו השנואה ממזרח?

כבר ב-1944, השיב על שאלה זו Fraser, כשקבע, שהיטלר תפס את האנגלים כחלשים הוא הניח שהאנגלים לא יעזו לצאת למלחמה עם גרמניה (הנחה שוודאי נשענה על מדיניות הפייסנות של צ'מברליין) ושואם יצאו למלחמה, לא יוכלו לנצח את צבא הרייך.²⁶ בין החוקרים קיימת מחלוקת לגבי מידת פעילותו של היטלר למען ההסכם, אך מוסכם כי לא נאלץ לחתום עליו כנגד רצונו וכי האמין שבכך הוא משרת את מטרותיו לטווח הארוך.²⁷

חתימת הסכם ריבנטרופ-מולוטוב: יומן החדשות 468 (23.8.1939)

ה-Deutsche Wochenschau הופיעו מדי שבוע ולכן מרבית הידיעות שהובאו בהם לא היו לגמרי חדשות עבור הצופה, אשר עמדו לרשותו במשך כל השבוע מקורות תקשורתיים אחרים. לא כך הוא הדבר בנוגע להסכם ריבנטרופ-מולוטוב, שכן הסכם זה הופיע ביומני התעמולה עוד באותו יום שנחתם. בהחלט ייתכן שהיו באולם הקולנוע צופים, ששמעו על ההסכם לראשונה דרך היומן. ברור כי אף לגבי מי ששמע על ההסכם במשך היום, הדיווח ביומן היה חשיפה וויזואלית ראשונה של החדשות המפתיעות הללו. משום מצב מיוחד זה, שבו יש שילוב של ידיעה חדשותית כה מפתיעה וחשובה עם יומן חדשות המדווח עליה עוד באותו יום, החלטתי להתייחס אל יומן זה בפירוט יתר.

בדקה ה-31 של היומן מתחילה ההתייחסות להסכם שנחתם באותו יום: את האיטם מתחילה תמונה של "עיתון מסתובב", הנושא את הכותרת על ההסכם בין גרמניה לבריה"מ. התמונה הבאה היא של שדה התעופה החשוך ובמרכז הפריים, עומד מטוס עליו מכוונת התאורה היחידה, כך שיוצא, שהוא נמצא בתוך אי של אור ומסביבו עלטה כבדה. הקריין מכריז: "הרייך ורוסיה החליטו לחתום על הסכם אי-תוקפנות". רואים את ריבנטרופ צועד לעבר המטוס ועולה אליו. רגע לפני העלייה למטוס הוא מסתובב ומביט אל עבר המצלמות. סופו של האיטם, הוא בהתמקדות המצלמה על ריבנטרופ הישוב במטוס ומביט מהחלון ישירות אל המצלמה, כלומר, ישירות אל הקהל הצופה בסרט.

בקטע קצר זה, אין פירוט של סעיפי ההסכם, אין הסבר שלו ואין שום הבעת עמדה בקשר אליו. כמו כן, אין התייחסות לנימוקים שהביאו את ריבנטרופ לחתום עליו ואין דיון בשיקולים כגון אלו שנדונו לעיל. ועל אף שאין התייחסות רצינואלית להצדקת תפנית דיפלומטית זו, יש לדעת מגמתיות באופן תיאור "המציאות האקטואלית בעולם", שמטרתה יצירת הזדהות ותמיכה ראשוניים בהסכם החדש, או לכל הפחות, ריכוך של ההתנגדות וסימני השאלה, שהיה צפוי להעלות אצל הצופה, אשר חונק והוסת נגד האויבת הבולשביקית. כיצד לבמאי של יומן זה היתה "אמירה" מבלי להשתמש במילים?

²⁵ ראה לדוגמא: Christian Leitz, *Nazi Foreign Policy, 1933-1941*, (Routledge, 2004), p.85.

²⁶ Lindley Fraser, *Germany between two wars*, Oxford, Oxford University press, 1944. p.120.

²⁷ על מחלוקת זו ועל ההיסטוריונים משני צידי המתרס, ניתן לראות אצל: Leitz, *Nazi Foreign Policy*, pp.85-87.

התאורה של הצלמים מכוונת אל המטוס ואל ריבנטרופ העולה אליו, באופן שנוצרת הדגשה שלהם בתור הדבר החשוב בתמונה. אולם הניגוד בין החושך לאור יוצר לא רק תשומת לב "למה שחשוב", אלא גם משמעות מיוחדת: לא רק שריבנטרופ הוא מוקד העניין, אלא הוא גם "הדמות הטובה" (The good guy), נקודת האור בתוך העלטה; הצעידיה של ריבנטרופ למטוס, קולו הממלכתי של הקריין, ובמיוחד הסיבוב אל הקהל והמבט מהחלון בזמן שהמטוס יוצא לדרך, נותנים ארשת של שליחות. הצופה חש שהוא מביט על אדם היוצא למשימה רבת חשיבות, שאינה נוגעת לעניינו האישי בלבד, אלא באה לשרת גם את צרכיו שלו (של הצופה) ושל יתר האנשים המביטים אל מסך הקולנוע. הסצנה מזכירה את התמונות המוכרות מהסרטים שנעשו בתקופת בין המלחמות על מלחמת העולם הראשונה: החיילים העולים בגאווה לרכבות, בעוד קרוביהם מנופפים להם לשלום (כגון הסצנה בתחילת סרטו של מיילסטון- "במערב אין כל חדש"). כמו החיילים הנשלחים למשימה הלאומית, כך ריבנטרופ, היוצא לשליחות למען, ובשם האומה.

אמנם המידע לגבי ההסכם הוא מינימאלי ("אי תוקפנות" הוא כל מה שהקריין אומר), אך לדעתי, האייטם שלפני האייטם על ההסכם מספק לא רק הבהרות לגבי ההסכם, אלא גם נימוקים בעדו. האייטם שקודם לאייטם על ההסכם, עוסק כביכול בעניין חדשתי אחר, שאין לו כל קשר לעניין ההסכם: הוא מציג באריכות תמונות של אנשים המדברים על כך שהם מגדלים את ילדיהם על השפה הגרמנית, למרות התנגדות השלטון לצורת חינוך זו. האייטם מסתיים בראיון עם אשה המספרת בדמעות על כך שבעלה נשלח לגבול עם רוסיה והיא נותרה לבדה עם שני ילדיה. אני משער שהאישה, כמו יתר האנשים שמראים באייטם זה, היא תושבת פולין שרואה עצמה כשייכת לעם הגרמני (כמו רבים מתושבי חבל דנציג/פרוסיה המזרחית). הבעל הוא חייל בצבא הפולני ונשלח למקום הכי רחוק מביתו (המשפחתי והלאומי): לגבול המזרחי של פולין, הגבול עם רוסיה. הצבתו במזרח, היא למען גבולות של מדינה לה הוא אינו שייך (פולין), והמחיר של היותו אזרח שלה, הוא הניתוק מאשתו וילדיו. האישה מגייסת את הזדהות הקהל עימה גם משום הרגשות בה היא מספרת על הנתק מהבעל, אך גם כיון שהיא נוגעת ברעיונות אידיאולוגיים, שהם חלק בלתי נפרד מהגרמנים, מהנאציזם ומהתעמולה הנאצית: הן ערך המשפחה והן עקרון "מרחב המחיה הגרמני", לפיו שטחים גרמניים במזרח נקרעו מהרייך בהסכמי וורסאי והותירו גרמנים רבים שבויים במדינות החדשות שקמו לאחר מלחמת העולם, הם עקרונות החוזרים בתעמולה הנאצית.

המסר המתקבל מהצפייה בשני האייטמים האלו ברציפות, הוא, שעל ידי ההסכם עם הרוסים, תוכל האישה להתאחד שוב עם בעלה, כפי שפרוסיה המזרחית תוכל להתאחד שוב עם הרייך. אין כאן הצהרה חד משמעית על כדאיותו של ההסכם ונחיצותו לעם הגרמני, אלא מסר המועבר בצורה עדינה ואפילו תת-מודעת. אופן העברת המסר בצורה זו מתאים לעיקרון שהנחה את גבלס: "תעמולה הופכת להיות לבלתי אפקטיבית ברגע שאנו מודעים לה".²⁸ אילו היה הקריין משבח באופן נחרץ את המהלך הדיפלומטי של גבלס, ייתכן והיה מעורר את התנגדות הצופה, אשר כזכור 'חונך' עד כה להיות חדור שנאה לאויבת הבולשביקית. לעומת זאת, תעמולה שנוגעת באופן סמוי באבני היסוד של התרבות הגרמנית-נאצית, תוך פנייה אל הרגשות של הצופים, ומכוונת אל הנושא הכי שכיח בתעמולה הנאצית

²⁸ Richard Taylor, *Film propaganda- Soviet Russia and Nazi Germany*, Coom Helm, 1979. p.23. מתוך:

של שנות השלושים (שטחים טריטוריאליים ואיחוד כל ה-Volk הגרמני תחת כנפי הרייך²⁹), עשויה להביא את הצופים להזדהות רגשית והסכמה קוגניטיבית עם ההסכם, תוך נטרול או מזעור של הביקורת או סימני השאלה, שהיו עולים מצפייה בתעמולה ישירה.

התעמולה במהלך התקופה שבין ה-23.8.1939 ועד ה-22.6.1941

ההתייחסות הקצרה, הלקונית והעמומה להסכם ביומן החדשות מיום החתימה על ההסכם, אינה שונה מההתייחסות אל הרוסים והקומוניזם במהלך 22 החודשים בהם החזיקו מעמד יחסייהם של שתי המעצמות הטוטליטאריות. נראה שגבלס, כבר בתקופה שלפני ההסכם הבין שהיחסים החדשים שרקמו ריבנטרופ ומולוטוב, יוצרים עבורו בעיה תעמולתית קשה.³⁰ כבר במרץ 1939 היו המגעים הדיפלומטיים הראשונים שבסופו של דבר הביאו להסכם, וכבר באותו שבוע ביקש משרד התעמולה (Reichspropagandaamt) מעורכי העיתונים שישאירו אופציות פתוחות למקרה שהמגעים בין רוסיה ואנגליה ייכשלו.³¹ בשלושים במאי, לאחר שהמגעים עלו על שירטון, הגיעו הגרמנים למסקנה, שכפי שחששו, הרוסים מנסים להרוויח זמן על מנת למצות את האופציות עם האנגלים. בעקבות כך, הודיע משרד התעמולה לעיתונות שיש לפתוח בקמפיין אנטי-סובייטי חדש. אולם למחרת, בעקבות היענות רוסית להזמנה דיפלומטית לברלין, יצא המשרד בהודעה חדשה לפיה על הקמפיין להיות מבוסס על "איבה לבולשביזם ולא על איבה לסובייטים".³² בעשרת השבועות הבאים, התקשורת הגרמנית נאלצה להיות מאופקת בכל הקשור לברה"מ. הגיוני, שריבוי הידיעות החדשותיות בתקופה זו, ובמיוחד הודעת גרמניה את דרישותיה הטריטוריאליים לפולין (הודעה ששחררה לתקשורת ב-14 לאוגוסט), סיפקו לתקשורת הגרמנית מספיק תעסוקה ועניין, שכיפרו על העמימות לה נדרשו בקשר לתכנים הקשורים בברה"מ.

במהלך החודשים שלאחר ההסכם הורה גבלס להוריד מהמסכים סרטים רבים שהציגו מסרטים אנטי-סובייטיים, ביניהם הסרט *Freisennot* שהוזכר בפרק הקודם.³³ במהלך 1940 אף הוצגו באקרנים שני סרטים שהציגו את הרוסים באור חיובי: *Der postmeister* ו-*Bismark*.³⁴ אולם, מחקרים שונים מצביעים על שליטה חלקית בלבד של גבלס בתקשורת הגרמנית בתקופה זו (ואף עוד יותר מכך בשנות המלחמה). כך לדוגמא, למרות איסור של גבלס על הקרנת סרטים אנטי-סובייטיים החל מאוגוסט 1939, יש עדויות רבות לכך שלצד הסרטים שאכן נגנזו, המשיכו להקרין בגרמניה גם סרטים בעלי המסרים האסורים.³⁵ אני נוטה להסכים עם טענתו של ביירד (Baired) כי "הציבור לא יכול היה להשתכנע

²⁹ Guntram Henrik Herb, *Under the map of Germany*, Routledge, 1997. p.176.

³⁰ David Welch, *Propaganda and the German cinema 1933-1945*, Calderon Press, 1983. p.248.

³¹ Z. A. B. Zeman, *Nazi propaganda*, Oxford, Oxford University press, 1964. p.96.

³² *Ibid.*, p.97.

³³ Welch, *Propaganda and the German cinema*, p.249.

³⁴ *Ibid.*, p.248.

³⁵ לטענה זו שותפים גם Jay Baird וגם David Welch. ראה:

Jay Baird, *The Mythical World of Nazi War Propaganda 1939-1945*, University of Minnesota Press, 1974. p.147; Welch, *Propaganda and the German cinema*, p.249

שה"חברות" של היטלר וסטלין היא אותנטית, כשבאותו זמן ממש שהיתה הבכורה של "ביסמרק"...סרטים אנטי-בולשביקים... המשיכו להיות מוקרנים".³⁶

אולם בניגוד לסרטים העלילתיים שהפיקו על הפקתם והקרנתם נתקל לעיתים במכשולים בירוקראטיים, יומני הקולנוע היו קלים יותר לפיקוח ממשלתי. על מנת לבחון את כיצד התבטא היחס החדש לרוסיה הסובייטית ביומנים צפיתי ב-18 יומני חדשות שונים מהתקופה המדוברת. חלק מהיומנים נבחרו משום סמיכות זמנים לאירועים חשובים ברמה הדיפלומטית (לדוגמא הסכם הסחר בין המדינות בינואר 1941) וחלקם בצורה אקראית. על אף שמדובר בלמעלה משש עשרה שעות של הקלטה, נמצאה מעט מאוד התייחסות לברה"מ. אציג את קטעי היומן העוסקים ברוסיה ואנסה להסביר את הכוונה שעומדת מאחורי כל אחד מהם:

יומן מס' 473 (91939/27) - האיטם עוסק בפגישה של מפקדי הכוחות הגרמניים והסובייטים

בפולין. הקריין מספר שעם עצירת הכוחות אחרי 18 ימי לחימה, נפגשו מפקדי הכוחות ב-Brest-Litovsk ובפגישתם הקצרה סיכמו על המשך התוכניות (מקום המפגש אינו מקרי-Brest-Litovsk הוא המקום בו נקבעו ההסכמים בין מעצמות המרכז לברה"מ במהלך מלחמת העולם הראשונה, הסכמים שהיו משפילים עבור הרוסים). הקריין מכריז שהשיחות הללו פוגעות בתקוותיהן של הדמוקרטיות המערביות. הסרט מציג תמונות של הפגישה בין המפקדים, ושל הגנרלים הסוקרים את הכוחות שלהם העוברים מולם בתהלוכת ניצחון. האווירה המורגשת מהפגישה היא של רשמיות קרה. האירוע כולו והסיקור שלו (קולו הסמכותי של הקריין, מוזיקת המארש וכד') מדגישים את רשמיותו ואת גודל המעמד.

יומן מס' 474 (1939/10/4) - שוב, כמו ביומן מה-23/8/39, תמונות של ריבנטרופ צועד למטוס.

הקריין מספר כי ריבנטרופ עושה מסע שני למוסקבה. הוא ממשיך ומספר שהפגישה סוכמה כמוצלחת ושפולין חולקה בין גרמניה לברה"מ (ברקע מופיעה מפה של פולין המחולקת). אחר כך, כמו ביומן מה-23/8, מופיע תצלום של עמוד השער של העיתון, המכריז על הפגישה של ריבנטרופ במוסקבה. הקריין מדבר על כך שה"חברות הגרמנית-רוסית נקשרה באופן מוחלט".

האירוע המדובר הוא אחד האיטמים הראשונים ביומן השבועי. ההתייחסות אליו היא רצינית אך כמו בתיאור הפגישה הקודמת, מעט מאוד אינפורמציה מועברת לצופה. כך לדוגמא, יש אמירה כללית על חלוקת שטחי השפעה, אך אין פירוט או הסבר של קווי הגבול החדשים. גם המפה מוצגת לשבריר שנייה ואינה מאפשרת הסתכלות מעמיקה על אופן חלוקת השטח. ייתכן והדבר נעשה משיקולים פרקטיים: הרבה ידיעות חדשותיות ויומן שבועי של 50 דק' לכל היותר (פרק זמן שיחסית לתקופה נחשב לארוך בשביל יומן חדשות). אולם ייתכן והמטרה היתה עמעום הידע של הצופה וכך מניעת אפשרות של ביקורת כלפי הגבולות החדשים שנקבעו. ביומניו של גבלס אין התייחסות לעניין זה ולכן לא ניתן לדעת מה הסיבה למיעוט האינפורמציה.

דומה כי המשך היומן מגלה את הדרך בה הפך דיווח זה לבעל מסר תעמולתי: שני האיטמים הבאים אחרי הדיווח על נסיעת ריבנטרופ למוסקבה, עוסקים גם הם בפגישות דיפלומטיות: הראשון

³⁶ Baird, *The Mythical World of Nazi War Propaganda*, p.147.

מדווח על פגישתו של השגריר הטורקי החדש בברלין עם היטלר, והשני, על פגישה ארוכה בין היטלר לשר החוץ האיטלקי קיאנו. שרשרת הפגישות הדיפלומטיות- עם ברה"מ, טורקיה ואיטליה, יוצרות תמונה של מערכת בין לאומית, בה גרמניה היא בת ברית פופולארית ונחשקת, שמדינות רבות ושונות מבקשות את קירבתה. היא מצטיירת כמובילה של מחנה גדול, דבר שתורם לחיזוק תחושת הביטחון של הצופה הגרמני, אשר וודאי חשש מהכרזת המלחמה הצרפתית-בריטית, חודש לפני כן.

אולם מתוך רצף הדיווחים החדשותיים, עולה מסר נוסף, הנוגע לעניינה של עבודה זו: ברה"מ הופכת להיות חברה רשמית ומקובלת, כפי שאיטליה, עימה יש לגרמניה יחסים חמים וממושכים. אמנם גם בדיווח זה חוזרת הלקוניות שאפיינה את הדיווח על הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, אך בעוד בדיווח הראשון נוצר מסר של "ההסכם טוב לגרמנים", הפעם המסר המתקבל הוא חם יותר: "ברה"מ היא חברתה של גרמניה" (או במילותיו של הקריין: "החברות הגרמנית-רוסית נקשרה באופן מוחלט"). אין פה שינוי מהפכני וכפי שנראה בהמשך, מדובר אמנם באמירה שהיא בסך הכל חריגה לעומת הקו הגרמני בתקופת ההסכם (וכמובן גם בשאר תקופת הרייך השלישי), אך חשוב לתת את הדעת גם על אמירות מסוג זה.

ימן מס' 477 (1939/10/25)- במהלך סקירה של חדשות החוץ, מדווח הקריין, על רקע תמונות מזירת ההתרחשות, על פגישה של גנרל יפני וגנרל רוסי אשר נפגשו על מנת לשים קץ לפולמוס המתמשך בין הצדדים ולדון בהיערכות המחודשת על קווי הגבולות ביניהם לאור הנעת הכוחות הסובייטים והיפנים לגבול מנצ'וריה-מונגוליה. גם דיווח זה מעביר מסר המשתף את ברה"מ בברית הגרמנית-יפנית ונועד לדעתי לחזק את קבלת הברית החדשה. הרי משמעותו של מפגש זה לגרמני היא קלושה ביותר (ובמיוחד כאשר "זמן האוויר" הוא מוגבל ביותר בסקירת האירועים החדשותיים השבועיים, ובמיוחד של שבוע מזמן מלחמה). הבחירה להכניס אייטם זה למהדורת החדשות השבועית היא בחירה המרמזת על החשיבות שייחסו יוצרי היומן לחיזוק התמיכה בהסכם עם ברה"מ. ראוי לשים לב, גם לעניין הטכני: לא ניתן לדעת מי צילם את הקטעים המובאים ביומן, אולם יש מקום לשער שמקורן של התמונות מצוות צילום סובייטי או יפני. אין זה מן הנמנע שנעשה שיתוף פעולה עם משרד התעמולה הסובייטי – יש עדויות שונות המצביעות על שימוש של UFA בחומרים קולנועיים מיומני החדשות הסובייטים במהלך תקופת ההסכם.³⁷

ימן מס' 491 (31/1/1940)- אייטם ארוך סוקר את התעשייה הגרמנית המתפתחת ומשלב בתוכו תמונות מכונות ענק במפעל ועובדים המשתפים יחד פעולה בהפעלתן. ברגע מסויים המצלמה מתמקדת על שלט בו מוכרז על גיוס עובדים חדשים. הקריין מכריז שכעת, אלפים ימצאו עבודה והתמונות הבאות הן של אנשים העומדים בתור למפעל בו נעשה גיוס עובדים. האיטם הבא מראה רכבות גדולות ועוצמתיות והקריינות מספרת על כך שאחרי שעד כה היה שיתוף פעולה גרמני-רוסי בנושא התבואה, כעת, השיתוף פעולה יהיה בהנחת מסילות רכבת שיאפשרו הובלת נפט. כעת

³⁷ Roel Vande Winckel, "Nazi newsreels in Europe, 1939-1945: The many faces of UFA's foreign weekly newsreels (Auslandstonwoche) versus Germans weekly newsreel (Deutsche Wochenschau)", Historical Journal of film, radio and television, vol. 24, no.1, 2007. p.12.

המצלמה מתמקדת בקבוצת מהנדסים הרוכנים מעל תרשימים ושירטוטים. לרגע קצר אמנם, אבל בלתי ניתן לפספוס, המצלמה מתמקדת על הכוכב שעל ראשו של אחד המהנדסים. סופו של האייטם בתמונה של פועלים הממלאים קרון של רכבת גרמנית בנפט (דיווח של הקריין). ב-11 בפברואר 1940 חתמו גרמניה וברה"מ על הסכם כלכלי ראשון³⁸ וייתכן כי יומן זה נועד להיות הכנה לקראתו, וזאת על ידי הדגשה של הרווח הכלכלי הצפוי ממנו לגרמניה ולגרמנים: מקומות עבודה, ייצור מוגבר, יותר מזון ויותר נפט. מצד אחד, הדבר מראה עד כמה הציבור הגרמני עדיין לא קיבל את ההסכם. מצד שני, ההתמקדות על הכוכב שעל ראשו של המהנדס הסובייטי, מרמזת ליתר סבלנות של הקהל כלפי הידידה החדשה. הכוכב האדום אינו הסמל הרוסי, כי אם הסמל הבולשביקי, והדגשה שלו כחלק מידיעה על שיתוף פעולה בין המדינות, מעידה בעיני, על מוכנות לקבל את מי שהיה עד לא מזמן האויב המובהק.

יומן מס' 542 (1941/1/22) - לאחר דיווח ממושך על ביקור היטלר ביפן, הקריין מכריז בקול תרועה על כך ש"הרייך והרוסים חותמים על ארבעה הסכמים חדשים במוסקבה". את התמונה המדגישה את שתי החתימות זו לצד זו, מלווה מוזיקה דרמטית ולאחריה תמונה של הטבעת המסמך בטבעת צרובה באש (סמל לנצחיותו של ההסכם). הקריין מפרט את מטרות ההסכם: הגברת המסחר הדו-צדדי בין המדינות, סיוע לגרמנים לעזוב את המועצה הסובייטית של ליטא, סלובניה ואסטוניה, ועזרה בהגנה על הגבול הצפוני המשותף לברה"מ וגרמניה. סוף האייטם בלחיצת ידיים של ראשי ההסכם ותמונותיהם מחייכים אל מול המצלמה.

שוב, כפי שכבר הוסבר באריכות לגבי היומנים הקודמים, גם כאן, יש לדעתי משמעות להצגת הביקור של היטלר ביפן לפני סיקור הסכם במוסקבה. בשונה מסיקור ההסכמים הקודמים בין גרמניה לברה"מ, במקרה זה יש פירוט נרחב יחסית לגבי ההסכם. אמנם גם במקרה זה אין מידע אינפורמטיבי לגבי סעיפיו, אך יש התייחסות למטרותיו. התעמולה מציגה את ההסכם ככזה שישרת אינטרסים כלכליים, לאומיים (השבת הגרמנים הגולים לגרמניה) וביטחוניים. פירוט המניעים והסיבות לחתימה על ההסכם מצביע בעיני, על כך שגבלס עדיין לא חש שהציבור תומך מספיק ביחסים עם הסובייטים, ועל כן יש צורך "להצדיק" בכל פעם מחדש את קיומם.

התמונות השונות של החתימות, לחיצת הידיים והחיוך של שני הצדדים, חסרו מהדיווחים הקודמים, אשר כלל לא הראו תמונות ממוסקבה. החיוכים בסוף החתימה מהותיים לדיווח החדשותי-הם יוצרים תחושה של חמימות, אשר כאמור, חסרה בעיני מהדיווחים על ההסכמים הקודמים. האייטם המסוקר הבא הוא של ילדים משחקים בשלג בברלין כשברקע מלודיה רומנטית. הצמדתו של אייטם זה, ולא לדוגמא אייטם על מרד הליגיונרים בבקורשט ב-21 לינואר או כיבוש בנגאזי על ידי הכוחות הבריטיים בתחילת החודש, מחזקת את תחושת הרומנטיקה והחמימות של ההסכם על הרוסים. שוב אדגיש, שיומן זה מציג יחסים חמים בין המדינות ואת טובתו של העם הגרמני מכיוון יחסים עם ברה"מ, אך באותו זמן "תכנית אוטו" (המבצע לפיתוח אמצעי התחבורה למזרח) היתה בשיאה. משום כך אפשר אולי לומר, שיומן זה, למרות שעל פניו מציג התחממות של היחסים בין

³⁸ Leitz, *Nazi Foreign Policy*, p.88.

המדינות, הוא למעשה מראה להידרדרות היחסים ביניהן. זאת משום שכעת היתה צריכה גרמניה באופן עוד יותר גדול מבעבר תעמולה אמינה אשר מטרתה בשלב זה אינה שכנוע הגרמנים, אלא שכנוע הסובייטים. המדיניות התעמולתית הנדמית מבלבלת ולא עקבית נבעה ככל הנראה מהחשאיית של מבצע ברברוסה וממסכת ההטעיות שהיה על הגרמנים לעשות על מנת להשאיר את המבצע חשאי. בהמשך אנסה להסביר מדוע חששו של גבלס מבלבול זה לא היה כל כך גדול, וכיצד תכנן להתמודד עם השאלות שיעלו אחרי שהפלישה תתחיל.

בכל היומנים המוזכרים לעיל יש התייחסות לברה"מ, אבל היא מועטה. צפיתי ביומנים רבים בהם אין בכלל אזכור של ברה"מ וזאת אפילו בתיאור של אירועים, שבהם התייחסות אליה היא מתבקשת. לדעתי, האי-התייחסות אינה מקרית, אלא חלק ממדיניות של מזעור העיסוק בברה"מ וזאת, כצורת התמודדות עם האתגר התעמולתי שיצר הסכם האי-תוקפנות עם המדינה הבולשביקית. אביא מספר דוגמאות ליומנים כאלו, תוך נגיעה בתחומים שונים שבהם היה ניתן לצפות, לכל הפחות, לאזכור של ברה"מ:

יומן 480 (1939/11/14) - דיווח חדשות החוץ כולל התייחסות למתח בגבול פנמה-ארה"ב והתקוממות רחבה של ההודים נגד השלטון הבריטי. באותם חודשים הלך והחריף המתח בין ברה"מ לפינלנד (מתח שבסופו של דבר הביא למלחמת החורף), אולם יומן החדשות לגמרי מתעלם מהסוגיה. לדעתי, חוסר התייחסות לנושא, נבעה מניסיון להימנע מהצגת בת הברית הסובייטית כאימפריאליסטית ותוקפנית, באופן שעלול לערער על הצידוק ליחסים עימה ו/או לעורר חשש שבבוא היום ינסו הרוסים להתפשט גם מערבה, לכיוון גרמניה.

יומן 491 (1940/1/31) - תיאור נרחב על כך ש-135,000 גרמנים ש"אבותיהם התיישבו ברוסיה" (במילות הקריין) חזרו למולדתם. היומן מדגיש את קבלת הפנים החגיגית שנערכה להם בגרמניה ואת שמחתם הרבה של האנשים ששבו לביתם. אין אף אמירה מפורשת לגבי החיים ברוסיה הקומוניסטית, אבל העיסוק הרב של הסרט בכמות האוכל שחיכתה להם בקבלת הפנים והחיוכים הרבים של האנשים, מעלים סימן שאלה - "האם היתה להם שימחה ומזון גם ברוסיה"? בהתחשב בכך שבמשך שנים התעמולה הנאצית סיפרה על עוני וסבל של התושבים בברה"מ, יש מקום להניח, שגם אילו הדבר לא נאמר בצורה מפורשת, הצופה חשב לעצמו, שאנשים אלו שמחים לא רק מהשיבה לגרמניה, אלא גם (ואולי במיוחד) להימלט מברה"מ. הקריין יכול היה להדגיש שהאנשים שמחים לשוב על אף שהיה להם כל טוב ברוסיה, אבל היעדרה של הצהרה זו או כזו הדומה לה, מחזקת את השערת, שגבלס לא רצה שיתקבל מסר שהחיים בברה"מ הם טובים. ידיו היו כבולות מלומר שהחיים שם הם רעים, וזאת משום הוויאליות שנכפתה עליו החל מאוגוסט 1939, אך אין פירוש הדבר שעליו לתת מסר הפוך, שעשוי היה לפגוע בהסכמת הציבור לקבל את המערכה שתוכננה לאביב אותה שנה. מיכאל בלפור (Balfour) מאשר שבפני גבלס ניצב אתגר תעמולתי שנבע מהחשש שלרעיונות בולשביקיים שוב תהיה תמיכה בגרמניה: הניסיון להציג את המאבק נגד בריטניה כמאבק נגד

פלוטארכיה עורר סכנה למשטר הנאצי, משום שתעמולה כזו עשויה היתה להראות כחזרה והסכמה עם טענות מרקסיסטיות ועלולה להיות דומה מידי לדרך שבה הציג לנין את טיעונו בימי המהפכה הבולשביקית. משום כך, דווקא המאבק בבריטניה, גרם לכך שהודגשה החשיבות של שימוש במונחים גרמניים ולא בולשביקיים.³⁹ בהמשך לחששו של גבלס מפני אהדה גוברת לבולשביזם, הוא אסר על תיאור החיים ברוסיה ודרש להמעיט בתיאורים של גרמניה כמדינת פועלים, איכרים וחיילים.⁴⁰

יומן 493 (1940/2/7) - עוד דוגמה לפעולתה של התעמולה מתוך *התעלמות*, במקום מתוך הדגשה של נושא כלשהו, מופיעה ביומן החדשות מתאר את חגיגות שבע השנים לעליית היטלר לשלטון. אחד הנושאים אליהם מתייחס היומן הוא למרחב המחיה הגרמני שגדל באופן משמעותי. תמונה של מפת אירופה מוצגת לצופה והקריין סוקר את השטחים שנוספו לרייך מאז עליית היטלר לשלטון. אט-אט נצבעים עוד ועוד שטחים על המפה, שטחים שהיו צרפתיים, צ'כוסלובקים, דניים ואחרים. אבל כידוע, כשהיטלר דיבר על מרחב מחייה, הוא התייחס בראש ובראשונה לשטחים שבמזרח, ואילו הקריין, לא מתייחס כלל לשטחים אלו. הוא אינו מזכיר אותם ובוודאי שלא מתייחס להצהרותיו של היטלר על חשיבותם לגרמניה, זכותם המוסרית של הגרמנים להם והעתיד שיהיה לגזע הסלבי היושב בהם, לאחר שייכבשו על ידי גרמניה. ההתעלמות מהצהרותיו של היטלר היא מובנת, שהרי לא ייתכן שהיטלר והתעמולה הגרמנית ימשיכו לדבר בריש גלי על כוונות להתפשט מזרחה, כשהברית הגרמנית-רוסית עדיין עומדת על כינה.

הסכם ריבנטרופ-מולוטוב הציב בעיה קשה עבור גבלס ויוצרי התעמולה הנאצית, משום שדרש מהם לשנות דפוסים שהיו מרכזיים בתעמולה זו מאז ראשית ימיה של המפלגה. גם אם ההסכם לא היה הפתעה מוחלטת לגבלס, השינוי שהוא דרש בתעמולה עדיין היה כמעט בין-לילה, וזאת משום אופיים של המגעים עם הרוסים: החודשים שלפני ההסכם לא התאפיינו בתנועה לינארית ועקבית של שתי המדינות אחת אל עבר השנייה, אלא בעליות ומורדות, התקרבויות ונסיגות של משא ומתן שהיה חשאי ונבע במידה רבה משיקולים של ריאל-פוליטיקה ובנגידו לתפיסות העולם של המנהיגים.⁴¹ משום אופיו של המשא ומתן, התעמולה הגרמנית לא יכלה לבחור קו עקבי ובחודשים שלפני ההסכם היתה עמומה ומבלבלת ביחסה לסובייטים.⁴²

ההסכם עצמו והתקופה שבאה בעקבותיו כפו על גבלס שינוי קיצוני בתעמולה הנאצית. אמנם שליטתו במנגנוני התעמולה לא היתה מוחלטת ועל כן היו עדיין חומרים תעמולתיים שהופצו גם בתקופת ההסכם (כמו לדוגמה מספר סרטים שהמשיכו להיות מוקרנים), אך לפחות בכל הקשור ליומני החדשות, ניכר שהתעמולה הותאמה למציאות הפוליטית החדשה, דבר שבא לידי ביטוי במספר דפוסי התמודדות:

³⁹ Michael Balfour, *Propaganda in war 1939-1945*, Routledge & Kegan Paul, 1979. p.162.

⁴⁰ *Ibid.* p.163.

⁴¹ Leitz, *Nazi Foreign Policy*, pp. 84-87.

⁴² Z. A. B. Zeman, *Nazi propaganda*, pp.96-97.

דפוס ראשון הוא היעלמותם של תכנים ומסרים אנטי-בולשביקיים ואנטי-סובייטיים, אשר כאמור, תפסו חלק מרכזי בתעמולה הנאצית עד לתקופת ההסכם עם ברה"מ. חשוב להדגיש, שבמקרה זה לא מדובר על מזעור הכמויות או התכנים של מסרים כאלו, אלא על הפסקה מוחלטת של כל התעמולה האנטי-סובייטית, לרבות תעמולה שמכוונת נגד הרעיונות הקומוניסטיים. גם ביומני התעמולה שיועדו למדינות הכבושות (ATW) נמנעו הגרמנים משילוב של מסרים אנטי-קומוניסטיים וזאת על אף המחיר הכבד שהיה לכך: טגל (Tegel) מציינת שהקושי לשכנע את הציבור במדינות הכבושות שהכיבוש הוא לטובתם, היה גדול יותר בתקופת ההסכם, משום שלא ניתן היה להציג את הכיבוש הגרמני כדבר המציל מפני כיבוש קומוניסטי.⁴³ עם זאת, התעמולה הגרמנית לא שידרה מסרים המשבחים או מאדירים את הסובייטים, כפי שעשתה לגבי בת הברית האיטלקית ובמיוחד בולטת העובדה שברה"מ, בניגוד לאיטליה, לא הוצגה כחברה לנשק ולמשימה.⁴⁴

דפוס שני היה דפוס של התעלמות: התעמולה הגרמנית ניסתה להתעלם ככל האפשר מברה"מ והבולשביזם. מרבית הדיווחים על בת הברית מהמזרח, היו כאלו שנגעו ישירות בגרמניה – חתימת הסכמים, פגישות דיפלומטיות וכד'. אין כלל התייחסות (מכל סוג שהיא) לחיים ברוסיה, לענייני הפנים במדינה, לביצועיו של הצבא האדום וכד'. בלפור כותב, שבעקבות הקושי שהציב עבורו הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, ההנחיה של גבלס היתה כי "כמה שייאמר פחות על הסכם האנטי-קומוניסטי, כך ייטב".⁴⁵ נראה, שאותה גישה ננקטה כלפי הסכם האי-תוקפנות ולגבי ברה"מ בכלל. במיוחד חשוב להדגיש את ההתעלמות הבולטת מהבולשביזם: הנושא שהיה כל כך מרכזי עד אוגוסט 1939, התאדה בן רגע מהתעמולה הגרמנית. גם במקומות שבהם יש התייחסות לברה"מ, אין שום התייחסות לאופי המשטר במדינה ואין אזכור של מנהיגיה (למעט מולוטוב).

הדפוס השלישי, קשור באופן היחודי בו התייחסו לברה"מ במקומות שבהם היא כן הופיעה ביומני החדשות. ראשית, **הטרמינולוגיה ששימשה לתיאור של בת הברית החדשה**. המונחים שתיארו אותה ממחישים היטב את ההתעלמות מסוג המשטר והחברה שלה: השימוש הנפוץ ביותר הוא במילה "רוסיה", במקום "ברית-המועצות". מופיעים מספר אזכורים של "מוסקבה", ובתחילת המלחמה בפולין אף הותר להשתמש במונח "אדום" לתיאור הצבא הרוסי.⁴⁶ שני המינוחים שלא מופיעים כלל הם "סובייטי" ובוודאי שלא "בולשביקי" אשר היה דרך מקובלת לתיאור הרוסים לפני ההסכם והמשיך וחזר לתפוס מקום מאוד מרכזי כששוב השתנו היחסים בין המדינות (ראה בפרק הבא). רבות כבר דובר על כך שהשפה אינה רק מתארת מציאות אלא גם מבנה אותה, ונראה שגבלס, שהיה מומחה בתחום התעמולה והתקשורת, הפנים עיקרון זה היטב. הניסיון להבנות את הדרך שבה הגרמנים תפסו את ברה"מ ואת הסכם האי-תוקפנות עימה, נעשה בין היתר על ידי שירוש של המילים ששימשו לתיאור מי שאז היתה האויבת הגדולה ממזרח. השימוש במונח "רוסיה", מתאר אזור גיאוגרפי או לכל היותר את שם הגוף המדיני, אך אין משום רמז לגבי אופיו של גוף זה או סממניו. תיאור לקוני זה עומד בניגוד גמור לתיאורים של כוחות אחרים בעולם: "הפשיסטים" הוא מונח שחוזר בתיאורי

⁴³ Susan Tegel, "Third Reich newsreels- an affective tool of propaganda?", Historical Journal of Film, Radio and Television, Vol. 24, No.1, 2004. p.153.

⁴⁴ על התעמולה הפרו-איטלקית ראה: Baird, The Mythical World of Nazi War Propaganda, p.108-11.

⁴⁵ Balfour, Propaganda in war 1939-1945, p.162

⁴⁶ Ibid.

איטליה, "הקפיטליסטים" באלו של בריטניה וכאמור, "הבולשביקים" בתיאורים של ברה"מ בתקופות שלפני ואחרי, תקופת "האי-תוקפנות".

דפוס רביעי, אשר תואר בהרחבה בכמה מהיומנים שנסקרו לעיל, הוא **הכנסת ברה"מ בגוש הפשיסטי יחד עם איטליה ויפן**. אמנם אין התייחסות מפורשת אל הרוסים כפשיסטים, אבל ריבוי הפעמים שבהם עיסוק בברה"מ צמוד או מעורבב עם עיסוק בבנות הברית האחרות, מלמד אותנו שגבלס ניסה להעביר את ברה"מ תהליך של לגיטימציה על ידי שיוכה לברית שהיתה מקובלת בציבור החל מ-1936. כמובן שדבר זה הוא אירוני ואבסורדי משום שיסודה של הברית מ-1936, הוא היותה מבוססת על התנגדות לקומוניזם כאידיאולוגיה ולברה"מ כמדינה. ייתכן כי דווקא אמצעים מתוחכמים ומתחכמים אלה הביאו לכך שגבלס "מעולם לא הצליח לשכנע את האנשים שההסכם הוא יותר מאשר תכסיס טקטי שבבוא הזמן יתהפך", כפי שכותב וולש.⁴⁷ בסופו של דבר, העובדה שהציבור נשאר איתן בדעותיו לגבי רוסיה ובולשביזם, שירתה את היטלר והקלה מאוד על מלאכתו של גבלס למן ה-22 ביוני 1941.

התעמולה במהלך המלחמה במזרח

ב-22 ביוני 1941 נפתח מבצע ברברוסה, בו פלש הוורמאכט מזרחה. ההכנות למבצע היו חשאיות ביותר ולמרות שנמשכו במשך שמונה חודשים, ההטעיה הגרמנית הצליחה – עד לרגע תחילת הפלישה עצמה, הרוסים לא פרשו נכון את כוונות הממשל הנאצי. המבצע היה בגדר הפתעה גם לציבור הגרמני ואפילו לאותם חיילים שהשתתפו במבצע. פרק זה עוסק בתקופת המלחמה שבה ידה של גרמניה היתה על העליונה, כלומר מיוני 1941 ועד פברואר 1943, סיום קרב סטלינגרד המסמל את המפנה בחזית המזרחית. בשלב בו פלשה גרמניה לברה"מ, שלטה גרמניה במרבית מדינות אירופה. עם זאת, הכלכלה הגרמנית עדיין היתה רחוקה מהתאוששות מעלויות המלחמה ואפילו מצרכי מזון בסיסיים עדיין חסרו בגרמניה.⁴⁸ שאלת המפתח שתלווה פרק זה תהיה באיזה אופן ניסתה התעמולה הנאצית להשיג את תמיכת הציבור במערכה החדשה? מובן שעם הזמן, השתנו הבעיות שעוררה המערכה בברה"מ ותישאל השאלה – האם וכיצד השתנתה התעמולה על מנת להגיב לקשיים החדשים שהתעוררו או היו עשויים להתעורר בעקבות המצב בחזית? אולם, לפני שאשיב על שאלות אלו יש לענות על שאלה מקדימה: כיצד התייחסה התעמולה לחוסר העקביות של הממשל הנאצי ביחסו לברה"מ?

ובכן, כפי שנרמז לעיל, נראה שכלל לא היה צורך במאמץ תעמולתי מיוחד במינו להסברת התפנית ביחסי גרמניה-ברה"מ: דומה כי מרבית הגרמנים מעולם לא שוכנעו שההסכם הוא תפנית ביחסים וראו בו תמרון טקטי ושבבוא היום תחזור גרמניה ליריבות עם ברה"מ.⁴⁹ לא רק שציפו שהיחסים לא ימשיכו להישאר ידידותיים, אלא שדיווחים סודיים של המשטר הנאצי מהתקופה טוענים שמרבית הציבור ציפה שמלחמה עם ברה"מ תפרוץ במוקדם או במאוחר.⁵⁰ כמו כן, סביר

⁴⁷ David Welch, *The Third Reich- politics and propaganda*, Routledge, 1993. p.100.

⁴⁸ Michael Balfour, *Propaganda in war 1939-1945*, Routledge & Kegan Paul, 1979. p.227.

⁴⁹ ראה הפניות ל- Welch ו- Baird בהערות 59-60 בעמוד 22.

⁵⁰ David Welch, *The Third Reich- politics and propaganda*, Routledge, 1993. p100.

שהגרמנים (וכנראה גם יתר עמי אירופה) כבר לא ציפו מהיטלר לעקביות ביחסיו הדיפלומטיים. הרי, עוד ב-1939 הפר היטלר את הסכם האי-תוקפנות עם פולין ובשנה אחר כך, את ההסכמים עם נורבגיה, בלגיה, הולנד ויוגוסלביה.

כדי בכל זאת, להתמודד עם סוגיה זו, הדגיש משרד החוץ הגרמני את אי-עמידתה של ברה"מ בהחייביותיה מההסכמים עם גרמניה: המשך פעילות הקומינטרן, ניצול הישגים הצבאיים של גרמניה בפולין להפצת הבולשביזם במדינות הבלטיות בניגוד להסכם מ-1939, ומדיניות החוץ התוקפנית של ברה"מ בבלקן, בדגש על בסראראביה ובוקובינה.⁵¹ התעמולה הגרמנית חזרה שוב ושוב על המסרים לגבי בוגדנותה של ברה"מ – היא תיארה מעשים אלו כנעיצת סכין בגבה של גרמניה וטענה כי הסובייטים תכננו מזה שנים להתקיף את גרמניה והמהלך שיזם היטלר היה למעשה מתקפת מנע שמצילה את אירופה מהשמדתה.⁵²

תקופות ומיפנים במערכה הצבאית

כאמור, פרק זה (והעבודה כולה) עוסקים בדרך שבה התמודדה התעמולה עם המציאות המדינית-צבאית שבתוכה היא נוצרה. כשמביטים על שדה הקרב במזרח, ניתן לעסוק בשלוש תקופות עיקריות: הראשונה, מתחילת הפלישה ועד סתיו 1941, היא התקופה האופטימית ביותר מבחינת הגרמנים. בתקופה זו השיג הוורמאכט ניצחונות מוחצים בשדה הקרב והתקדם לעומקה של ברה"מ תוך כיבושן של המדינות הבלטיות, הטלת מצור על לנינגרד והפצצות אוויריות על מוסקבה. השנייה, שתחילתה בסתיו 1941 וסופה בקיץ 1942, היתה תקופה של אכזבה בציבור הגרמני מהקיפאון בשדה הקרב. ההתקדמות הגרמנית נבלמה והחורף הרוסי עמד בפתח – הציפיות למלחמת-בזק נוספת (שנוצרו בין היתר כתוצאה מהכרזה של היטלר) התבדו. אבל יחסי הכוחות הצבאיים כמעט ולא השתנו: הגרמנים עדיין החזיקו בנקודות מפתח בעומק ברה"מ והצבא הסובייטי עוד לא הספיק להתאושש מהמפלות שנחל בתחילת המלחמה (ביניהן השמדת רוב רובו של חיל האוויר). התקופה השלישית, שתחילתה בקיץ 1942, אך נקודת הציון הראשונה שלה בפברואר 1943 (סוף קרב סטלינגרד), וסופה במאי 1945, היא התקופה של המפלה הגרמנית. קיץ 1942 החל באופן מעודד ביותר עבור הגרמנים, אך באוגוסט אותה שנה, החל המפנה, שתחילתו בקרב סטלינגרד, אשר היה לא רק תחילתה של תפנית צבאית, אלא גם שפל חדש במוראל הגרמני, ואולי לראשונה נשבר "המיתוס של היטלר".⁵³ החל מקרב סטלינגרד הגרמנים הפסידו בסדרה של קרבות מכריעים; גם ה"מלחמה הטוטאלית" עליה הכריז גבלס ב-18 בפברואר אותה שנה, לא הצליחה להציל את המשטר הנאצי, שנכנע לבעלות הברית ב-7 במאי 1945.

תקופות ומיפנים במערכה התעמולתית

עיון בספרות העוסקת בתעמולה מגלה תיקוף דומה גם לתעמולה הנאצית האנטי-רוסית במהלך המלחמה. וולש וביירד מתארים מפנים באופן הצגת "דמות האויב" ובלפור שם את הדגש על

⁵¹ Jay Baird, *The Mythical World of Nazi War Propaganda 1939-1945*, University of Minnesota Press, 1974. p.153.

⁵² *Ibid.*

⁵³ Ian Kershaw, *The "Hitler myth": Image and reality in the Third Reich*, Clarendon Press, 1987. p.176.

הדרך בה הגיבה התעמולה למצב בשדה הקרב. דומה כי ניתן למצוא מספר מגמות עיקריות לשינויים בתעמולה הנאצית בחודשים אלה: התקופה הראשונה מתחילה עם תחילת הפלישה ומסתיימת באביב-קיץ 1942. בתקופה זו התעמולה האנטי-רוסית הציגה את הפלישה למזרח כמלחמת מגן תרבותית.⁵⁴ הרוסים הוצגו כ-Untermensch, עם פראי וברברי, שאופיו נובע מגזעו הנחות (בין אם זה הגזע הסלבי או הגזעים האסיאתיים). לפי תעמולה זו, האיום שנגדו יצאו הגרמנים לקרב הוא כוונת הרוסים הברברים לפלוש למערב אירופה, בניסיון להשמיד את תרבותה. כך, התעמולה הנאצית הציגה את המלחמה לא כמלחמה הנערכת משיקולים צרים של שטח או הנהגה, אלא כמלחמת תרבויות, שהיא רחבה הרבה יותר ומאגדת בתוכה עמים שונים ממדינות שונות, הלוחמים למען המטרה המוצדקת של שימור והצלת הציביליזציה האירופאית מידי הציביליזציה הנחותה שבאה עליה להשמידה. הדגש בתקופה זו היה על התעמולה האנטי-גזעית, דבר שהדגיש את הניגוד בין הגרמנים, בני גזע הארי, לבין הרוסים, בני גזעים נחותים.

באביב-קיץ 1942 חל המפנה הראשון בתעמולה הנאצית לאחר ברברוסה. במקום ההתמקדות בתעמולה גזענית, הנחה גבלס את הכפופים לו לעשות שימוש נרחב יותר בעקרון **האנטי-בולשביקי**.⁵⁵ במקום להציג את המלחמה כמלחמת מגן מפני תרבותם הברברית של *הגזעים* הסלאביים והאסיאתיים במזרח, הוצגה המלחמה כמלחמת מגן מפני הבולשביזם המנסה להתפשט לעבר המערב. ביירד התייחס לניסיונות של גבלס לשנות את היחס של מפקדי הוורמאכט וה-SS במזרח כלפי הרוסים. הוא טען שבאמצע 1942 הבין גבלס כי התעמולה האנטי-גזעית אינה משרתת את מטרותיה של גרמניה, משתי סיבות:⁵⁶ הראשונה היא יצירת דה-מוראליזציה של הרוסים הרבים שפעלו בשירות הגרמנים. אלו היו העובדים הרבים שגויסו לתעשייה הצבאית של גרמניה ויחידות צבאיות, שהיו בנויות מחיילי הצבא האדום שנתפסו בשבי והתנדבו להילחם לטובת הגרמנים. יחידות אלו פעלו החל מ-1941, אך חשיבותן עלתה ככל שהמלחמה התקדמה ובמיוחד מאז 1944, כשהכוחות הגרמנים היו תשושים ומוכים. הסיבה השנייה היא ההתנגדות שעורר יחס מסוג זה בקרב העמים הכבושים. גבלס השכיל להבין, שגרמניה יכולה לנצל לצרכיה את הקבוצות הלאומיות במדינות הפוסט-סובייטיות הכבושות, כגון קבוצות אוקראיניות או קווקזיות, שמטעמים לאומיים יגלו עניין בהצטרפות למלחמה נגד הכובש הרוסי-סובייטי. אך כדי לגייסם למשימה זו, היה על המפקדים הגרמנים במזרח לשנות את יחסם כלפי האוכלוסייה המקומית.

וולש מציין גורמים נוספים לשינוי התעמולה של Untermensch. הוא מסביר שמשלב מסוים, הציבור הגרמני לא קיבל עוד את התעמולה הזו, משום שהיא עמדה בניגוד לחוויה של החיילים ששבו מהחזית ושל גרמנים שעבדו עם הפועלים הרוסים.⁵⁷ במקום אחר, הוא מסביר, שבסתיו 1941, כשהציבור הבין שהמערכה הולכת להתארך מעבר למצופה ולגלוש לחורף, נוצרה אכזבה קשה, אשר גרמה לתעמולה האנטי-גזעית להיראות בלתי אמינה – שכן, עלתה השאלה כיצד גזע כל כך נחות

⁵⁴ Welch, *The Third Reich- politics and propaganda*, p.100.

⁵⁵ David Welch, *Propaganda and the German cinema 1933-1945*, Calderon Press, 1983, p.251.

⁵⁶ Baird, *The Mythical World of Nazi War Propaganda*, pp.160-161.

⁵⁷ Welch, *Propaganda and the German cinema*, p.256

ונכשל, מצליח לעצור את ההתקדמות של הגרמנים?⁵⁸ במשך זמן מה התמודד גבלס עם ביקורת זו בכך שטען שיש להבדיל בין האומץ הגרמני לאומץ הרוסי – הרוסים אמנם מחזיקים מעמד בקרב, אך כוחם בא להם מרוח חייתית, שפעמים רבות שולחת אותם למות בפקודה של מפקד יהודי. הגרמנים לעומתם נלחמים באומץ של בני אדם, שהוא מושכל יותר וחופשי יותר.⁵⁹ בקיץ 1942 התערערה הדוקטרינה שגבלס שיווק, ובמקומה עלתה התחושה שהאומץ של הרוסים בא להם מהפחד שבנפילה בשבי הגרמני ומאמונה אמיתית בחברה הסוציאליסטית.⁶⁰

התעמולה החדשה-ישנה, יצאה כנגד צורת המשטר הקומוניסטית, בטענה שזהו משטר מדכא ואכזרי כלפי נתיניו. מקום רב ניתן לתמונות של מבנים רעועים, עוני ויחס משפיל ומדכא של השלטונות, בדגש על אכזריותם של סוכני ה-GPU (המשטרה הפוליטית). גם כעת השתמשו פעמים רבות בטכניקה של הנגדה בין גרמניה לברה"מ. אולם בעוד עד 1942, הניגוד היה בין עליונות הגזע הארי לנחיתות הגזע הסלאבי, הרי כעת, הניגוד היה בין *התרבות* הגרמנית-נאצית, לבין נכשלותה של ברה"מ הבולשביקית.⁶¹ בלפור מדגיש את מתאר את המתח המתמיד בין היטלר לגבלס בנוגע לתעמולת המלחמה: נראה שלכל אורך המערכה גבלס ביקש שהתעמולה תהיה זהירה יותר ומציאותית יותר, שני דברים שהיטלר לא הקפיד בהם ואף התנגד להם בחלקים רבים של המלחמה.⁶² במשך חודשי הסתיו, המשיך גבלס לדרוש תעמולה מציאותית יותר וזהירה יותר, אך היטלר המשיך בהכרזות על ניצחון מהיר, שאמנם נתנו תקווה רבה לציבור שכל כך חשש מפני גלישת המלחמה אל תוך החורף הסובייטי, אך בו בזמן, היו מטעות וסופן היה להתנפץ.⁶³ מטרתן של הצהרות אלו היה להביא לידי כך שהיפנים ירגישו בטוחים מספיק על מנת להצטרף למערכה נגד ברה"מ.⁶⁴ בסופו של דבר, המערכה אכן גלשה לחורף, והחל מדצמבר, התקשורת הגרמנית מיעטה לתת דיווחים על המהלכים הצבאיים במזרח. גם דבר זה היה למורת רוחו של גבלס, שחשש כי בהינתן דיווחים מעטים, הציבור מצויר לעצמו תמונה שהינה גרועה מכפי שהמצב בשטח.⁶⁵

קיץ 1942 התחיל בצורה מוצלחת עבור הגרמנים, אך התקשורת הגרמנית התייחסה באופן מסויג להצלחות בחזית המזרחית, משום שחששה להתבדות בשנית, אם וכאשר המלחמה תגלוש שוב לחורף.⁶⁶ במשך הקיץ, משרד התעמולה החליף מספר פעמים את הנחייתו לתקשורת לגבי התעמולה של קרב סטלינגרד.⁶⁷ אך בלי קשר להנחיות ה-RMVP, מפקדת היטלר המשיכה לספק הצהרות בנוגע לניצחון הקרב. ב-28/9/1942 אמר גבלס לצוות שלו: "זה לא התפקיד של תעמולה ליצור נבואות אלא לדווח עובדות".⁶⁸ חוקרים נוהגים לתאר את תהליך השתנותה של התעמולה על סטלינגרד, כתהליך של התפכחות הציבור הגרמני מהאשליה של התעמולה הנאצית: באוקטובר, ניסתה התעמולה

⁵⁸ Welch, The Third Reich- politics and propaganda, p.103.

⁵⁹ Balfour, Propaganda in war, p.278.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Welch, The Third Reich- politics and propaganda, p.103.

⁶² Balfour, Propaganda in war 1939-1945, p.237.

⁶³ Ibid., pp.239-241.

⁶⁴ Baird, The Mythical World of Nazi War Propaganda, p.156.

⁶⁵ Propaganda in war, p.241. Balfour,

⁶⁶ Ibid., p.278.

⁶⁷ Ibid., pp.280-287.

⁶⁸ בתוך: Balfour, Propaganda in war, p.287.

להתעלם מקרב סטלינגרד; בנובמבר-דצמבר הגיעו דיווחים זהירים על פגיעה בכוחות הגרמניים ושבירת קו המגן הגרמני; ובינואר כבר ניתנה תמונה ברורה של התהפכות יחסי הכוח בחזית.⁶⁹ בינואר-פברואר התעמולה הגרמנית ניסתה להתמקד בסטלינגרד בלבד, וכך להסתיר את התבוסות הנוספות בחזית.⁷⁰ אולם ב-18 לפברואר הוכרז על המפלה ב-Kharkov. כעת, התעמולה הנאצית איבדה את כוחה ובאופן ספיציפי, יומני החדשות הפכו לבלתי אמינים בעיני הציבור.⁷¹

תעמולה קולנועית בתקופת המלחמה

כאמור, מרגע שפלשה גרמניה לברה"מ, גויסו כל אמצעי התעמולה לטובת מה שהפך להיות אחד היעדים התעמולתיים המרכזיים בתקופה, אם לא הראשי שבהם. בכלל זה, גויסו גם האמצעים הקולנועיים. עם תחילת הפלישה, שוב הותר להציג את הסרט *Freisennot*, אלא שכעת שמו שונה והוא הוצג בשם *Rotten Sturm im Dorf* (סערה אדומה על הכפר). בסרט זה (כפי שכבר נכתב בפרק הראשון), דמותו של ה"רוסי" היא בעלת תווי פנים אסיאתיים, חסרת היגינה, פראית ובורה, והיא עומדת בניגוד לדמותו של הגרמני בן התרבות.⁷² ב-1941 Karl Ritter ביים את הסרט *Kadetten*, שעוסק בפלישת רוסיה לברלין ב-1760. המניע לפלישת הרוסים לברלין לא הוצג כמניע אידיאולוגי אלא כמאבק בין גזעי, שבו גזעים אסיאתיים נאבקים בגזע הארי.⁷³

בסוף 1941, הוסרט הסרט *Das Sowjetparadies* (גן העדן הסובייטי), שהוצג כחלק מתערוכה על החיים בברה"מ. בסרט זה מוצגות מספר תימות, המדגישות את עליבותם של החיים בברה"מ: עוני, הזנחה, צפיפות, בעיות תברואה מוניציפאליות, בעיות חברתיות (אישה שבעלה נטש אותה עם ילד בעל מום וגם, יחס מזלזל לקשישים), רפואה מפגרת, מחסור בביגוד ואמצעי חימום להתמודדות עם החורף הקשה ועוד. בסרט זה ברור לחלוטין שחיצו הביקורת הנאצים מכוונים כלפי המשטר ולא כלפי הגזע. העם הרוסי אף מוצג כקורבן של הבולשביזם ולא כאחראי לחברה הנכשלת ולמשטר האכזרי שבראשה. ניתן לראות את המגמה האנטי-בולשביקית בקטעים רבים בסרט (להלן מספר דוגמאות מתוך רבות נוספות): העונשים האכזריים המקובלים במשטר הבולשביקי (איחור לעבודה, דינו כליאה לחצי שנה, איחור שני, דינו כליאה לשלוש שנים ואיחור שלישי, דינו שילוח למחנה עבודה), היחס לעובד (אין אמצעי בטיחות בסיסיים, עיוור המחוייב לעבוד בקרבת חומרים מסוכנים) והאיום המתמיד על כל אזרח שלא עמד בתפוקת ייצור נדרשת- שילוח למחנה עבודה בסיביר. דומה כי סרט זה, עם הדגש על הפן התרבותי, ולא הגזעי, היה יוצא דופן בתקופה בה הוצג.

באוגוסט 1942 הופיע הסרט *GPU* המתעד את אכזריותה של המשטרה הפוליטית הבולשביקית. בסרט זה בולט השינוי הנושאי בתעמולה, המתואר לעיל: הזוועות של החיים ברוסיה נובעים מהיותו של המשטר משטר בולשביקי, אשר עושה יד אחת עם היהודים. הארגון בו עוסק

⁶⁹ *Ibid.*, chapter 39.

⁷⁰ *Ibid.*, p.321.

⁷¹ Key Hoffmann, "Propagandistic problems of German newsreels in World War two", *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 24, No. 1, 2004. p.140.

⁷² ראה ע' 30 בחיבור זה.

⁷³ Welch, *Propaganda and the German cinema*, p.250.

הסרט מוצג כארגון טרור בולשביקי (Grauen Panik Untergang) ממומן ומכוון על ידי היהודים. אנשיו רוצחים אלפים של חפים מפשע ובמהלך הסרט "נחשפות" אמיתות שונות על המשטר בברה"מ: כך לדוגמא, אחת הדמויות, Nikolai Bokscha, מביטה על פוסטר עם דמותו של לנין ואומרת- "זהו עידן של מהפיכות הפרולטריון – עידן חשוך שמנסים לשכוח אותו". יש כאן לדעתי אמירה, שהבולשביזם אולי מציג עצמו כמגנם של הפועלים הנדכאים, אך שאחרי שנים של שלטון קומוניסטי, כולם כבר יודעים שהבולשביזם אינו מגן על הפועלים כי אם אחראי למצבם העגום של מאות מיליוני אנשים. ב-GPU דמותו של הרוסי שהוא הגיבור הרע (Nikolai Bokscha) אינה מוצגת בסמלים מסורתיים: "הוא אינו תת-אדם נחות או קומוניסט מסור, אלא אופרטוניסט המוצא את דרכו להתקדם בחברה הבולשביקית תוך יצירת קשרים עם אנשים מהציביליזציה המערבית".⁷⁴

גם ב-GPU, כמו ביומני חדשות רבים (ראה להלן), יש הנגדה בולטת בין דמות הגיבור הרע לדמות הגיבור הטוב: אל מול Bokscha עומדים פיטר ואירנה, זוג בלטי, בני הגזע הארי, אשר כיבוש הולנד על ידי גרמניה, מציל אותם ברגע האחרון מהעמדה לדין, בגין חתירה נגד המשטר הבולשביקי, פשע אותו הם מעולם לא ביצעו. פיטר ואירנה מגלמים את התכונות הטובות של האדם ומעמידים בצל כבד את הדמויות השונות של אנשי ה-GPU הבולשביקים. סרט זה הורד במהירות מהמסכים, ככל הנראה כיון שההנגדה בין הגיבורים הטובים לגיבורים הרעים, היא כל כך קיצונית, עד כי היא הופכת לבלתי אמינה. גם ההתנהגות הברברית של הרוסים נתפסה כלא מתאימה למציאות שחו הגרמנים שחזרו משדה הקרב או מעבודה עם פועלים רוסים.⁷⁵

GPU היה הסרט העלילתי האנטי-בולשביקי האחרון שגבלס הסכים להכנתו. וולש מעלה את הסברה שהמהירות הרבה שבה השתנה המצב בחזית הרוסית, לא אפשרה ליצור סרט עלילתי שיגיב למה שרלוונטי בעת הצפייה בו.⁷⁶ אני מטיל ספק בהסבר זה, משום שגבלס התיר הפקת סרטים פוליטיים-היסטוריים אחרים בנסיבות משתנות במהירות ("קולברג", שידוע בהיותו הפקת ענק, מורכבת מאין כמותה, הופק בשנת 1945, בחודשיה האחרונים של המלחמה). גם ההסבר השני שמספק וולש באותו מקום, היא תמוהה בעיני: הוא מעלה את הסברה שקשיים טכניים הובילו לכך שלא יוצרו עוד סרטי תעמולה עלילתיים בנושא. הקושי הטכני אותו הוא מציין, הוא הקושי להשיג שחקנים בעלי תווי פנים מונגוליים, ומסביר, שדמויות יהודיות היו קלות להשגה. טענה זו עשויה להיות נכונה בחלקה. אולם, בכל מקרה, הרי לפי המגמות שהוצגו לעיל, ב-1943 דמותו של הרוסי אינה צריכה להיות (ומשיקולי אמינות, אף רצוי שלא תהיה- ראה לעיל) בעלת תווי פנים אסיאתיות, שהרי התעמולה הפכה מאנטי-גזעית לאנטי-בולשביקית.

בשל מספרם הקטן יחסית של הסרטים העלילתיים, ובשל מיעוט העדויות לגבי הסרטים העלילתיים שהופקו – היכן הוצגו, באיזו מידה של תיאום עם השלטונות וכיצד התקבלו על ידי הקהל

⁷⁴ Ibid, p.253

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid, p.257.

הגרמני – חשוב במיוחד לבחון את יומני החדשות, שמעבר להיותם מרובים הם נשלטו באופן בלעדי על ידי ה-RMVP זמן הכנתם היה קצר, כך שיכלו להגיב במהירות למציאות המשתנה. נכון בעיני להתחיל עם יומן החדשות מה- 25/6/1941, היומן הראשון לדווח על מבצע ברברוסה. ליומן זה משמעות גדולה, שכן בו הועברו המסרים האנטי-רוסיים בפעם הראשונה מזה 22 חודשים (כמובן, פעם ראשונה באופן וויזואלי. קדמו לכך שידורי רדיו ודיווחי עיתונות). משום כך, אתיחס אליו בפירוט ביחס ליומנים האחרים.

יומן החדשות 564 (1941/6/25)

למרות שמבצע ברברוסה היה ללא ספק הידיעה החדשותית בעלת המשמעות הגדולה ביותר לאומה הגרמנית (ולרבים מהצופים ביומן), הדיווח עליו מתחיל רק 14 דקות אחרי תחילת היומן! שלושת האייטמים שלפניו, נועדו לדעתי להרגיע את הצופים, שהיו בוודאי חרדים לגורל יקיריהם בחזית וחוששים מן המלחמה עם האויב החדש. כך, האייטם הראשון מתאר את אליפות גרמניה בכדורגל, אירוע שהוא שגרתי ומרגיע למרבית הצופים (ובוודאי משמח עבור חלקם – אוהדי ראפיד ווינה, אלופת אותה שנה). האייטם השני מתאר שתי פגישות דיפלומטיות של ראשי הרייך- תחילה עם האיטלקים ואחר כך עם היפנים. אייטם זה נועד לדעתי, ליצור תחושת ביטחון מכך שגרמניה לא תצטרך להתמודד לבד עם ברה"מ בעלת הצבא הגדול ביבשת. האייטם השלישי, נועד אף הוא ליצור תחושת ביטחון- בתמונות ממפגש של מפקדי הוורמאכט, ניכר שהגנרלים רגועים- הם מחייכים וצוחקים, מסבירי פנים ונינוחים. הצופה מצופה לחשוב: "אם מפקדי הצבא רגועים ובטוחים בכוחה של גרמניה, מדוע שאני אחשוש?"

תחילת הדיווח בשעון המורה על כך שהשעה 5:30 (שהיא השעה שבה החל גבלס את נאומו לאומה, בו סיפר על הפלישה לרוסיה) תיכף מגיעה. הקריין מכריז, שיום ה-22 ביוני הוא יום היסטורי. על המרקע רחוב ריק ואדם הפורק מיכלי גז ממשאית אספקה. התמונה הבאה היא של מכשירים מתוחכמים ואנטנות רדיו ענקיות. הקריין מסביר שברדיו מתכוננים לנאום של הפיהרר. פתיחה זו נועדה לנסוך ביטחון ולהרגיע את הצופים. השעה 5:30, מוקדם בבוקר, שעה שבה מרבית האנשים עדיין ישנים, אבל הממשל הנאצי ער ומגן על גרמניה ועל אזרחיה במהלך שנתם. האנטנות והמכשירים, הן גם תמונות המגבות את מה שהקריין אומר, אך גם עדות לטכנולוגיה המתקדמת שבידי גרמניה.

לאחר מכן מביא היומן את השורה האחרונה בלבד מהכרזתו של היטלר: "החלטתי להניח את הגורל והעתיד של הרייך הגרמני ושל אנשינו, שוב בידי חיילנו". מיד אחר כך מוצגת מפת אירופה והקריין מכריז ש"מצפון עד דרום, בים באוויר וביבשה, החיילים הגרמנים מגינים על אירופה, יד ביד עם הפינים והרומנים. איטליה וסלובקיה מצטרפות למערכה". הוא ממשיך במילים הבאות: "החיילים הכי טובים בעולם הועברו לשם כדי להגן על התרבות מפני הברבריות. המאבק נגד בת הברית האבודה של בריטניה מתחיל". התמונה הבאה היא של אנשים המקימים חומה סביב עירם והקריין מסביר שזו עיר בחזית שבמזרח פרוסיה. בהמשך, על רקע תמונות של חיילים שבוים, הקריין מתאר את החיילים כ"חבורת פראים מנוונת". סופו של האייטם הזה הוא בתמונות של שלטי גבול רבים, גשרים ותנועת

כוחות גרמניים אל תוך גבולותיה של ברה"מ. אין זה מפתיע שגבלס צירף ליומן החדשות רק את שורת הסיום בנאומו: סביר להניח שבשלושת הימים שלפני שהוקרן היומן לראשונה, הודעתו הדרמטית של היטלר נשמעה שוב ושוב. היומן, משום היותו שבועי, לא היה מקור משמעותי להתעדכנות בחדשות הגדולות. כל מי שצפה ביומן כבר ידע על המערכה החדשה שנפתחה. על כן- צריך לשאול מה בכל זאת בחר גבלס להכניס לתוך היומן הכל-כך חשוב הזה? כבר במשפט מנאומו של היטלר, בדברים שאומר הקריין ובתמונות שברקע, מציג גבלס את כל היסודות המרכזיים בתעמולה האנטי-סובייטית שתלווה את גרמניה בשנתיים שאחר כך, ושמטרתה בשלב זה היא הצדקת הפלישה:

המלחמה מוצגת כ**מלחמת מגן נגד הברברים** שרוצים להשמיד את הציביליזציה האירופאית. היותה של המלחמה, מלחמת מגן, חוזרת גם בתיאור המילולי וגם בתמונות של הפרוסים, הבונים חומת הגנה. היסוד רב החשיבות של המלחמה כ**מלחמה כלל-אירופאית**, מוצג בפירוט של העמים והמדינות המתגייסים למערכה נגד הרוסים, אשר כבר ביומן זה מאופיינים בהיותם *Untermensch*. אגב, האפיון של המלחמה כמלחמה כלל אירופאית, היה חלק חשוב ומרכזי בנאומו של היטלר ברדיו, אבל לא הוכנס ליומן. גבלס פיצה על חיסרון זה בתמונות של התגייסות חיילים ממקומות שונים באירופה, שנתנו "חותמת של אמת", על מה שכולם שמעו שלושה ימים לפני כן בקולו של גבלס. לעומת זאת, קטעים אחרים שנחתכו מנאומו של היטלר, לא קיבלו פיצוי ביומן החדשות. כך לדוגמא, התבטאויותיו של היטלר בנוגע למלחמה נגד הבולשביזם. גבלס השמיט את התכנים, אשר היו בוודאי מתאימים לאידיאולוגיה הנאצית, אך לא לתעמולה שבחר להציג בשלב זה (תעמולה אנטי-גזעית ולא אנטי-בולשביקית). ה**חיבור של ברה"מ לבריטניה** אינו מקרי. היה חשוב להיטלר וגבלס, שהחיבור יפתח איבה כלפי הסובייטים. שיוכם לאויב, שהאיבה אליו היתה מוצקה, היתה מהלך טקטי, של יצירת מחנות "טובים ורעים", בתוך סיפור פוליטי-דיפלומטי, שהיה עשוי להיות מבלבל לנוכח המפנים החדים במדיניות החוץ של הרייך.

כאן המקום לציין, שבנוסף לשלושת המוטיבים הללו, מצאתי ביומנים אחרים מהתקופה שימוש בעיקרון נוסף, שנועד אף הוא לתת הצדקה לפלישה מזרחה: שוב ושוב הוצגו תמונות של תושבי המזרח, אשר קיבלו את ה**גרמנים כצבא משחרר**. התעמולה ניסתה לטעון שגרמניה, היא למעשה המשחררת של אירופה, למרות, שבאותה תקופה היתה גרמניה מדינה כובשת בכתיבסר מדינות. הפלישה מזרחה תוארה כמסע שבו משוחררים העמים מהכובש הסובייטי. בהצגת היומנים הבאים אנסה לבחון בהקשר זה האם הכובש ממנו שחררה גרמניה, הוא הכובש הרוסי (יסוד לאומי), הכובש הבולשביקי (יסוד אידיאולוגי), או הכובש הסלאבי (יסוד גזעי, שמעלה בעיה קשה אל מול העובדה שהעמים הראשונים ל"השתחרר" היו האוקראינים, הליטאים וכד').

יומנים אחרים מהתקופה שבין יוני 1941 לאביב 1942

כפי שנכתב לעיל, התימה העיקרית המלווה את התקופה הזו בתעמולה הגרמנית, היא זו של תת-האדם הרוסי, הברברי, המנסה להחריב את התרבות האירופאית, ומולו, גרמניה, היוצאת למלחמת מגן על גורלה ועל גורלה של אירופה. ביומנים מהתקופה יש עקביות רבה בהצגת **דמותו של הרוסי כ-Untermensch**: כמעט בכל פעם שמראים שבויים רוסים, הדמויות שעליהם מתמקדת המצלמה, הן

של חיילים בעלי תווי פנים אסיאתיים. התמונות והקריינות מדגישים את הרגלי ההיגיינה הירודים של אנשים אלו ואת עליבות המראה שלהם (פעמים רבות תוך התמקדות באלו שהפרופורציות בפניהם הן לא נורמאליות ולפיכך צפויים להיתפס כמכוערים).⁷⁷ תמונות של שבויים רצים ללא סדר וארגון, מנופפים בידיהם, קופצים ומדלגים, נועדו גם הן לשוות להם אופי חייתי ופרוע.⁷⁸ הקריין מדגיש את בורותם של הרוסים ובחלק מהיומנים אף מצהיר באופן מפורש על טבעם המפלצתי וכוונותיהם להשמיד את אירופה.⁷⁹

גם ברה"מ, כמדינה, ולא רק אזרחיה, מוצגת כמקום נכשל ומפגר: במספר יומנים מציין הקריין שהצבא הגרמני הצליח לנוע בדרכים שבמזרח, למרות ש"דרכי העפר הסובייטיות הפכו לבוץ".⁸⁰ הצבא הגרמני מוצג כמוצלח, ומתגבר אפילו על קשיים הנובעים מכך שברה"מ היא מדינה מפגרת. כך גם בשדה הקרב: ההפגזות הגרמניות תמיד מדויקות, אך האש הסובייטית נוחתת בשטחים ריקים⁸¹. ביומן אחר⁸², התמונות מראות מטוסים מושמדים על הקרקע והקריין מבהיר שהירי הגרמני עליהם הוא ירי איטי ביחס ליכולות האש האמיתיות. כלומר, שאפילו, כשהלופטוואפה מנצל רק חלק מכוחו, הוא עדיין גובר על הצבא האדום.

אולם, בניגוד לפריודיזציה של וולש, הרבה מהתעמולה האנטי-רוסית בתקופה זו היא **אנטי-בולשביקית** ולא כזו המבוססת על ההיבט הגזעי בלבד: כבר ביומן משבועיים אחרי תחילת המבצע⁸³, יש תעמולה שבה נוצר מסר מבלבל לגבי גזעו של האויב וההצדקה למלחמה בו דומה יותר למסרים שגבלס משייכם לתקופות מאוחרות יותר במהלך המלחמה. האיטם המרכזי בו עוסק יומן זה, בהקשר של המלחמה במזרח, הוא כיבוש העיר לבוב באוקראינה. היומן מקדיש זמן ניכר לפשעיו של ה-GPU, מבלי לבחול באמצעים קולנועיים שיעוררו את שנאת הצופה לארגון הבולשביקי. אבל לדעתו, העיסוק דווקא ב-GPU מדגיש את אופיו הבולשביקי של הכיבוש הסובייטי, שהרי ה-GPU היה ארגון משטרתי פוליטי של ברה"מ הבולשביקית. השימוש שעשתה התעמולה הנאצית בשם GPU בשנות המלחמה, מעיד עד כמה היה הארגון הזה מוכר ומזוהה עם המשטר הבולשביקי. הרי ב-1934 שונה שמו ל-NKVD אך התעמולנים הנאצים, ביודעם עד כמה מוכר הארגון בגרמניה, המשיכו לכוונתו בשמו הישן.⁸⁴ גם הקריינות שטענה שמרבית פושעי ה-GPU הם יהודים, מתאימה יותר לתעמולה האנטי-בולשביקית. לבסוף, ביומן זה מופיעות מספר תמונות של שבויים סובייטים, ובניגוד למרבית היומנים בתקופה, רבות מפניהם של השבויים, אינן בעלות תווי פנים אסיאתיות.

האפיון של הממשל הסובייטי ככזה המורכב ומושפע מיהודים חוזר ומופיע ביומן 570 (6/8/41). ייתכן והמטרה היתה תעמולה אנטישמית, אולם בעצם החיבור בין המשטר הסובייטי ליהודים, הסתכן גבלס בכך שהמסר שיועבר יהיה אנטי-בולשביקי (שכן, עד 1939 היה זה חיבור נפוץ

⁷⁷ דוגמאות לכך הם היומנים 566 (10/7/1941), 573 (13/8/1941) ו-578 (1/10/1941).

⁷⁸ ראה לדוגמא את יומן 565 (4/7/1941).

⁷⁹ לדוגמא: יומן 569 (30/7/41).

⁸⁰ יומן 577 (24/9/41).

⁸¹ שם.

⁸² יומן 566 (10/7/41).

⁸³ שם.

⁸⁴ Welch, *Propaganda and the German cinema*, p.252.

ומקובל בתעמולה הנאצית). משמעותיות עוד יותר התמונות של בתים רעועים ובורות בשבילי העיר, המצולמות במבט מלמעלה מתוך ארמון הממשל העירוני באחת מערי אוקראינה. אני מבין תמונות אלו כביקורת על הממשל הסובייטי, אשר מצטייר כממשל מנותק מן העם, המביט מלמעלה ומארמון מפואר, על תנאי מחייה עלובים של אזרחיו, מבלי לעשות דבר על מנת לשפרם. המסר הזה הוא מסר פופולארי בתעמולה הנאטי-בולשביקית: פעמים רבות הנאצים טענו שהבולשביזם מתיימר להיות לטובת הפועלים, אך בפועל הוא משרת ראשי המפלגה בלבד תוך דיכוי של הפועלים.⁸⁵ מסר זה הועבר גם ביומן 574 (3/9/41), שם הרוסים מוצגים דווקא כקורבנות ולא כאיום. לאחר תמונות רבות של עניי העיר Nykolaiev, אומר הקריין ש"אנשים מסכנים אלו בקושי שורדים – הם היו עבדיו של האדומים בקרמלין". כלומר, הסכנה של ברה"מ אינה בהיותה ארץ שבה יושבים ברברים תאווי דם, אלא ארץ שבה צורת השלטון היא אכזרית, ומשום שהקריין משתמש בצבע האדום, הצופה יכול להבין שהבעייתיות של השלטון היא היותו קומוניסטי. נראה ששימוש במסר כמו זה שנעשה בו שימוש ביומן 570 או ביומן 574, עשוי היה להיות תזכורת נוספת לאופי הבולשביקי של המשטר בברה"מ ובכך להאפיל על האופי של ה-Untermensch שהיה כל כך חשוב לגבלס להעביר בתקופה זו. ביומן 573 (13/8/41) הקריין אומר באופן מפורש ש"השלטון הבולשביקי אשם במחסור של אומה שלמה". שוב, היה ניתן להשמיט את האלמנט הבולשביקי, אך גבלס בחר שלא לעשות כן. באופן כללי, ניתן לומר שהטרמינולוגיה בה משתמש הקריין ביומני התעמולה מהתקופה, מעמידים את הטענה של וולש במבחן: השימוש הרב במונח "בולשביזם", ואפילו השימוש במונח "סובייטי", אינם מתאימים לטענה שאלמנטים אלו נדחקו לטובת האלמנטים הנאטי-גזעיים בשנה הראשונה למבצע. אילו היה רוצה גבלס ליצור קו אחיד וברור נגד הגזע של האויב החדש, היה נכון יותר להחליף את מילת התואר "בולשביסט" ב"סלבי".

השילוב של מסרים אנטי-בולשביקיים לא היה יוצא דופן, והיה שכיח ביותר ביומנים שהופצו בארצות הכבושות. ב-AM (Actualites Mondiales), יומני החדשות בצרפת הכבושה, הוצגה הפלישה לברה"מ כמסע צלב להצלת אירופה, כשהמטרות שסומנו היו ברה"מ והבולשביזם. ביומנים שולבו קטעים ארוכים (חלקם עד 15 דקות), תוך שילוב תמונות מהקרבות עצמם. במסגרת זאת, הדגישו את ה-LVF (לגיון המתנדבים הצרפתים כנגד הבולשביזם).⁸⁶ בואלס (Bowles) במאמרו אינו מזכיר שום תעמולה המבוססת על גזענות, ומצייר את כל התעמולה נגד ברה"מ כאנטי-בולשביקית. אפשר להבין את השוני בהדגשות התעמולתיות, כנובע מהשוני הגזעי שבין הגרמנים לצרפתים, אבל גם במצב זה, אפשר היה לצייר את נחיתות הגזע הסלבי כאיום לצרפתים ולגייס בעזרתו את תמיכתם במבצע. טורי הלסט (Helseth) מציינת שדמות האויב בתעמולה הנאצית בנורבגיה הכבושה, היתה בעלת שלוש פנים: בעלות הברית, המחותרת הנורבגית והבולשביקים.⁸⁷ כלומר, שגם בתעמולה

⁸⁵ ראה לדוגמה נוספת את יומן 575 (27/8/41).

⁸⁶ Brett Bowles, "German newsreel propaganda in France, 1940-1944", *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 24, No. 1, 2004. p.48.

⁸⁷ Tore Helseth, "Norwegian newsreels under German occupation", *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 24, No. 1, 2004. p.125.

בנורבגיה הנורדית, שבוודאי היתה יכולה להציג את האיום הרוסי כאיום גזעי, היה שימוש בתימה האנטי-בולשביקית ולא בתימה האנטי-גזעית.

התימה השנייה, שהספרות מצביעה עליה כמרכזית בתעמולה האנטי-רוסית במלחמה, היא הרעיון של **מלחמה כלל-אירופאית** נגד האויב מן המזרח. אין כל ספק, שתימה זו היא אכן אחת מהאושיות של יומני החדשות הגרמניים: ביומנים רבים מופיעות תמונות של חיילים ומתנדבים ממדינות שונות בעולם, המתגייסים לטובת המאמץ האירופאי נגד הסובייטים (לרוב, ובמיוחד אחרי חורף 1942, המינוח בו משתמש הקריין, הוא "בולשביזם").⁸⁸ המדינות שמופיעות ביומנים אלו הן רבות: איטליה, רומניה, סלובקיה, קרואטיה, הונגריה ואפילו הולנד וספרד. התמונות של המתנדבים ההולנדים⁸⁹ והמתנדבים הספרדים⁹⁰ (שזכו לכינוי "הדיביזיה הכחולה"), אשר היו כוחות קטנים ביחס לצבאות הגדולים שלחמו בזירה, מדגישות את רצונו של גבלס להציג תמונה של מחנה רחב ככל האפשר.

פעמים רבות, סרטונים אלו מראים את הצעירים עולים לרכבות, כשהם מלווים על ידי קהל צוהל, המנופף להם לשלום. זאת לדעתי על מנת להרחיב את המחנה האנטי-רוסי: לא מספר חיילים שהתנדבו למשימה או נשלחו בכפייה על ידי ממשלת ימין, אלא אומה שלמה המלווה את המבחרים שבה למערכה החשובה. כמו כן, סרט מסוג זה, בו מוקרנות תמונות של אימהות המלוות את בניהן לרכבות היוצאות מזרחה, גורם לצופה הגרמני (וסביר יותר שמדבור בצופה הגרמנייה) לתחושת סולידאריות וגורל משותף עם עוד מיליונים של בני אדם ברחבי אירופה. בכך מבנה גבלס את התודעה שבה הגרמנים לא לבד, אלא מובילים מחנה אירופאי גדול ומאוחד. יש לציין שאחרי קיץ 1941 הולכים ומתמעטים היומנים המראים התגייסות מרחבי אירופה. סביר לדעתי להניח, שהתמעטות תמונות אלו נבעה מהתקבלות המסר וגם כתוצאה ממצייאות אובייקטיביות, של גיוסים גדולים בתחילת המערכה וגיוסים קטנים יותר בהמשכה. עם זאת, תימה זו לא נעלמה לגמרי, אלא הופיעה בצורה אחרת. במקום תמונות של גיוסים ברחבי אירופה, מופיעות תמונות של שיתוף פעולה צבאי בחזית. כך לדוגמא, סקירה של ביקורו של הגנרל אנטונסקו (ראש ממשלת רומניה דאז) בחזית⁹¹ או תמונות של חיילים רומנים המסתערים לצד גרמנים על העיר אודסה.⁹²

דרך נוספת ליצור תחושה של מחנה אחד מאוחד נגד הסובייטים היתה ניצול קולו של הקריין – כמי שמספק תיאור 'אובייקטיבי' של המתרחש – להכרזה על מחנה שכזה. כלומר, לא רק דיבור על הוורמאכט או על גרמניה, אלא כינויים כוללים יותר לכוח השועט מזרחה. כך לדוגמא, ביומן 574 (3/9/41) מדבר הקריין על כך ש"ברית היטלר-מוסוליני מצילה את העולם". ביומן 578 (1/10/41) מסביר הקריין שהפעולה של היטלר עצרה "פלישה מונגולית" ואף מזכיר את שמו של ג'ינגס חאן (ששמו צרוב בזיכרון האירופאי כאוייב האכזרי שבא מן המזרח).

⁸⁸ ראה יומנים: 566 (10/7/41), 569 (30/7/41), 570 (6/8/41),

⁸⁹ יומן 570 (6/8/41).

⁹⁰ יומנים 566 (10/7/41) ו-569 (30/7/41).

⁹¹ יומן 573 (13/8/41).

⁹² יומן 578 (1/10/41).

העקרון השלישי שתואר לעיל עוסק בשייכות של ברה"מ למחנה של בריטניה (ואחר כך גם ארה"ב). אמנם תימה זו אינה המרכזית בתעמולה האנטי-רוסית, אבל היא בהחלט חלק ממסע התעמולה, בייחוד בתחילת המערכה, כשעדיין היתה החובה להצדיק את הפלישה למזרח: ביומן 566 (10/7/41), מתאר הקריין את היהודים של ה GPU כבני ברית של צ'רצ'יל והפלוטארכים. ביומן 578 (1/10/41), אחרי קטע תעמולתי אנטי-בריטי, מזכיר הקריין, שהרוסים הם בני הברית של האנגלים. עקרון רביעי מתאר את המשטר הסובייטי כמשטר כובש ואת גרמניה כמשחררת של העמים השונים במזרח. גם תימה זו תופסת מקום מרכזי ביומני הקולנוע הגרמנים, בייחוד בתחילת המלחמה. הראשונים להיות מתוארים ככבושים על ידי הבולשביקים, הם הפינים. ביומן 565 (4/7/41), על רקע תמונות של הלסינקי בוערת (אשר לפי הקריין הן משנת 1939), מכריז הקריין ש"כעת פינלנד לא לבד במלחמתה נגד הבולשביקים". אמירה זו נועדה לתקן את עוולות העבר של גרמניה כלפי הפינים, כשהפנתה להם את הגב במלחמת החורף, על מנת לשמור על יחסיה עם ברה"מ. באותו יומן, מוצגים הליטאים כמשוחררים על ידי הורמאכט. טקס חלוקת פרחים לחיילי הוורמאכט, על ידי אחיות ליטאיות, מסמל את תודת הליטאים לגרמניה. טקס דומה מוקרן ביומן 573 (3/8/41) ומתאר את תודת האוקראינים למשחררים הגרמנים. גם ביומן של השבוע אחר כך (יומן 574) מוקרן טקס חלוקת פרחים להיטלר ומוסוליני, בעת ביקורם באוקראינה. ביומן 566 (10/7/41) מסגירים האוקראינים את פושעי ה-GPU לחיילים הגרמנים. הקריין מכריז שהפושעים ייענשו. גרמניה הופכת להיות לא רק המשחררת מעולו של הכיבוש הסובייטי, אלא גם כ"שוטרת של העולם" המענישה את הפושעים הבולשביקים, בשם העמים המדוכאים.

גרמניה מוצגת גם כהומאנית, הדואגת לשלום התושבים במדינות המשוחררות. כך ביומן 574 (3/9/41) מצולמים אוקראינים המטופלים בבית חולים גרמני שהוא מודרני ומתקדם (ככל הנראה בית חולים ארעי שהוקם באוקראינה ולא בית חולים בגרמניה). התמונות באות על רקע הניגוד לברוטאליות הסובייטית המוצגת באייטמים שלפני ואחרי. למרות שבסופו של דבר לא הסכימה גרמניה להעניק עצמאות לאוקראינה, ביומן 569 (30/7/41) רואים תמונות נערים והקריין מכריז "עכשיו הנוער יכול להצטרף למפלגה הלאומית האוקראינית". היומנים, אם כך, מציגים את גרמניה כמשחררת בלבד ומתעלמים מכך שבו בזמן היא הפכה לכובשת. כידוע, היו אוקראינים שנואשו מלקבל עצמאות מהגרמנים בסופה של המלחמה לחמו בו בזמן נגד הצבא האדום ונגד הוורמאכט.

כאמור, בלפור טוען שהתעמולה בתקופה זו היתה אופטימית מידי ונתנה את התחושה שגרמניה ניצבת בפני בליץ-קריג נוסף.⁹³ במבט לאחור, התעמולה הקולנועית ביומני החדשות אכן נראית כיוצרת אשליות שווא: אין שום התייחסות ביומנים להפסדים בקרבות ולא להאטה בקצב ההתקדמות. כמובן, שאין הודאה בכך שהמערכה מתקדמת לאט מן הצפוי והתיאור הפסימי ביותר שמצאתי, היה תיאור הקרבות באוקראינה כ"קשים וארוכים".⁹⁴ אפילו במקומות שבהם היה פתח להודות בהתקדמות איטית ולתרץ אותה בדברים שאינם קשורים בוורמאכט היומן עושה עבודה

⁹³ ראה עמ' 44-45 בחיבור זה.
⁹⁴ יומן 569 (30/7/41).

הפוכה: כך לדוגמא ביומן 569 (30/7/41) הקריינות מבקרת את מדיניות "חריכת האדמות" (מתייחסת אליה כאל ברבריות), אך מצהירה שאין היא מאיטה את התקדמות הכוחות הגרמנים.

יומני החדשות של חודשי חורף 1942, נותנים פרטים מעטים על מצב הכוחות בחזית ותחת זאת מתמקדים בגבורתם של החיילים הנאבקים בחורף הכבד אך מצליחים לגבור גם עליו וגם על האויב שמולם. ביומנים אלו ניתן מקום רב להעלאת המוראל של הצופים בגרמניה, אשר דואגים ליקריהם בחזית. דבר זה נעשה על ידי תמונות רבות שמתארות תנאי שירות טובים לחיילים: חלוקת בגדים חמים, מטבח צבאי עמוס בכל טוב, שיטות הסקה שפיתחו החיילים וכד'.⁹⁵ בחלק מהיומנים החורף הסובייטי נראה כמעט כברכה: החיילים עושים סקי, המשאיות דוהרות בשלג כאילו היה כביש אספלט ומוזיקה צוהלת מלווה את תמונות של חיילים חופרים שוחות.⁹⁶ ביומן 599 (25/2/42) המלחמה בקור אף מגבשת בין הקומראדים הגרמנים: הקריין מסביר שבקור של 40- מעלות, צריך לדחוף את המשאית כדי להניע אותה והתמונה הבאה מראה את החיילים נחלצים האחד למען השני והמשימה, ודוחפים יחד את המשאית.

יומנים מהתקופה שבין אביב 1942 לפברואר 1943

מהיומנים בהם צפיתי מצטייר כי, בהתאם לממצאים של וולש בנוגע לקולנוע העלילתי, גם התעמולה ביומני הקולנוע חדלה לגמרי ההתייחסות אל האויב הרוסי כתת-אדם, ותחת זאת חזרו להדגיש דפוסים של אנטי-בולשביזם, שהיו נפוצים בשנים שלפני המלחמה. ראשית, במינוחים המתארים את האויב יש שימוש כמעט בלעדי למונח "בולשביזם" ולעיתים גם שימוש במונח "סובייטי" או "אדום". כמוכן שיש עדיין שימוש במונח "רוסי", אך לא נתקלתי באף צירוף של המונח או תיאור הרוסים כ"סלבים", "ברברים", "Untermensch" וכד'. שנית, בולט שינוי בדרך הצגת שבויי הצבא האדום. המצלמה ממעטת לתת תמונות תקריב של פנים ולפיכך לא ניתן לסווג את הדמויות לגזע זה או אחר. בכלל, יש מיעוט של תמונות שבויים ביחס לתקופה הראשונה שנסקרה כאן. לדעתי, אין לייחס זאת להשתנות יחסי הכוחות בשדה הקרב, שכן גם בתקופות המפנה בקרבות, עדיין השיגו הגרמנים ניצחונות ולפיכך לכדו שבויים. גם ביומנים המתארים את קרב סטלינגרד יש איזכור לכמויות שבויים גדולות שלכד הוורמאכט.⁹⁷ דומה כי הבחירה שלא להציג שבויים באותה תדירות שבה הם הוצגו בחודשים הראשונים למערכה, היא לחלוטין בחירה של המופקדים על התעמולה, ולא אילוץ שנכפה על ידי המציאות הצבאית. שלישית, בחורף 1942-43 מופיעות עוד ועוד תמונות של אזרחים סובייטים שנודדים בעקבות צבא הוורמאכט הנסוג. הקריינות מסבירה, שאנשים אלו עוזבים את בתיהם כי אינם רוצים לחיות שוב תחת המשטר הבולשביקי ובאחד היומנים אף מציין הקריין, שהם עוזבים משום "הפחד מפני הקומיסרים הבולשביקים".⁹⁸

התימה השנייה שהיתה מרכזית מאוד במהלך התקופה הראשונה, היתה של **מלחמה כלל אירופאית** נגד האויב. גם בתקופה זו יש שימוש באמצעים שהוזכרו לגבי התקופה הקודמת: תמונות

⁹⁵ ראה לדוגמא יומן 600 (4/3/42).

⁹⁶ יומנים 599 (25/2/42), 600 (4/3/42) ו-602 (18/3/42) בהתאמה.

⁹⁷ ראה לדוגמא יומן 635 (4/11/1942).

⁹⁸ יומן 651 (24/2/1943).

של חיילים מכל רחבי אירופה עולים לרכבות שנוסעות מזרחה⁹⁹ ותמונות של שיתוף פעולה צבאי בחזית המזרחית.¹⁰⁰ עם זאת, בתקופה זו, ביתר שאת לעומת התקופה הקודמת, המינוח שבו משתמש הקריין לתיאור האויב של אירופה הוא "בולשביקי", כך שמלחמתה של אירופה הופכת ממלחמת הציוויליזציה נגד הברברזים המזרחי למלחמת התרבות נגד הבולשביזם. אבל אין לראות את שיתוף הפעולה הצבאי, כעניין השמור למלחמה נגד הבולשביקים בלבד, שכן באותה תקופה בדיוק, זמן רב ביומנים מוקדש לתיאור של הכוחות הגרמניים-איטלקים הפועלים באפריקה.

התימה השלישית, **ששייכה את ברה"מ למחנה הבריטי**, לא היתה בשימוש בתקופה זו. כאמור, השימוש בתימה זו פחת כבר בתקופה הקודמת, עם חלוף החודשים הראשונים למערכה במזרח. אני מניח, שעד סוף קיץ 1941, כבר היה גבלס בטוח מספיק בשנאת הגרמנים לרוסים, שלא היה צריך לשייכם למחנה של בריטניה. בסוף המלחמה המוטיבציה להילחם ברוסים היתה אפילו גבוהה יותר מאשר נגד מדינות המערב: זאת משום החשש מפני הרוסים, שנתפסו כאכזריים יותר מהבריטים והאמריקאים, וכן, משום שהציבור הגרמני רצה יותר מכל שיופסקו ההפצצות האוויריות על ערי גרמניה, שהאחראיות להן היו מדינות המערב, ובשביל מטרה זו היה מוכן גם להיכנע להן.¹⁰¹

התימה הרביעית, היתה של **גרמניה כצבא משחרר**. מובן, שבשלב זה, כשהגרמנים הלכו והפסידו יותר ויותר קרבות, הם לא שחררו עמים, אלא להיפך- החלו לסגת משטחים אותם כבשו בעבר. אך תימה זו נשמרה בצורות אחרות. כפי שכבר נאמר בעמוד הקודם, יומנים שונים הראו תמונות של אנשים העוזבים את בתיהם, על מנת לנוע עם הצבא הגרמני ולא להישאר תחת השלטון הסובייטי. דרך נוספת להצגת תימה של קבלת הגרמנים ודחיית הבולשביקים, היתה בהצגת שיתוף הפעולה בין העמים לבין הוורמאכט: התייחסות מיוחדת מקבלים הקווקזים שמופיעים במספר יומנים כמשתפי פעולה בעלי ערך רב. כך ביומן 627 (8/9/42), שבו מוצגת המיליציה הקווקזית, העושה לדברי הקריין, פעולות שיטור בקווקז. דוגמא נוספת היא מיומן 652 (3/3/43), המציג קווקזים שמובילים 2500 סוסים המוענקים לצבא הגרמני על מנת לשמש אותו במלחמה נגד הבולשביקים. דומה, שהצגת שיתוף הפעולה הגרמני-קווקזי, ממחישה עד כמה נזנחה באופן מלא תעמולה ה-Untermensch, שכן, תמונות הקווקזים לא יכולות להסתיר את תווי פניהם, המסגירות את גזעם הנחות ואת העובדה שגרמניה מוכנה (ואולי אף זקוקה) לשתף פעולה עימם.

ביומנים מתקופה זו בולט היעדר מידע על הפסדים. למרות שבמרבית התקופה, הגרמנים נחלו אכזבות, קשה להבחין בכך. הופמן (Hoffmann) מציין שהיומנים הפכו ללא אמינים ושאחת הסיבות לכך, היא הופעתם של ניצחונות בלבד.¹⁰² מצפייתי ביומנים, אני מגיע למסקנה שבהיעדר ניצחונות הראו היומנים אייטמים רבים הקשורים למלחמה בקשר עקיף, וכך ניסו להתחמק מהתמודדות עם המצב המסובך אליו הכניס היטלר את גבלס, בהתנגדותו לדיווח של התמונה "כפי שהיא". כך היו עניינים שבעבר היו זוכים לכל היותר לאזכור קצר וכעת זכו להתייחסות ארוכה ומעמיקה: ביומן 627 (8/9/42) הוקדשו דקות ארוכות להצגת חיילי הוורמאכט מטפלים בכלי הרכב

⁹⁹ ראה לדוגמא את יומן 621 (29/7/1942).

¹⁰⁰ ראה לדוגמא את יומן 615 (18/6/1942).

¹⁰¹ Balfour, *Propaganda in war 1939-1945*, p.414.

¹⁰² Hoffmann, *Propagandistic Problems of German Newsreels in World War Two*, p.148.

והסוסים; איתני הטבע זכו להתייחסויות ארוכות במיוחד בסיקורים של המערכה בקווקז, תוך הדגשה של גבורת החיילים המטפסים על הרים מושלגים ומתמודדים עם תנאי ראות לקויה וקור עז.¹⁰³ לדעתי, בהיעדר ניצחונות בשדה הקרב, ניסו לתת הדגשה מיוחדת לניצחונות החיילים על איתני הטבע. משום כך סופו של יומן 627 (8/9/42) בתמונות של האלפיניסטים הגרמנים נועצים דגל על פסגה בגובה 5,300 מטר בהרי הקווקז. ניתן להניח כי דימויים אלה שימשו כתחליף למחסור בתמונות בעלות מיידיות מלחמתית – כעת לא ניתן היה להראות את הדגל מונף על בניין העירייה בסטלינגרד. בהמשך לדברים שלעיל, ניצחונות שהושגו קיבלו סיקור נרחב ומעמיק: ביומן 621 (29/7/42)

הקרב על Rostov בו ניצחו הגרמנים זוכה להתייחסות ארוכה, בעוד המערכה בפאתי סטלינגרד זוכה להתייחסות קצרה מאוד. ביומן 617 (1/7/42) ההישג של כיבוש סבסטופול מסוקר באריכות נדירה, לרבות הצגת מפות וניתוח טקטי של משמעות הקרב הזה להמשך המערכה באזור. התיאור שנותן בלפור לתעמולה בחודשיים הראשונים של שנת 1943, אינו ניכר ביומני החדשות: בלפור כותב שהיה ניסיון למקד את הדיווחים בסטלינגרד על מנת שלא לדווח על מפלות נוספות,¹⁰⁴ אולם ביומני התעמולה, קרב סטלינגרד עצמו, כמעט ולא זוכה להתייחסות. לטעמי, שיאה של תופעה זו הוא בכך, שגם ביומן הראשון בפברואר¹⁰⁵ וגם ביומן האחרון¹⁰⁶ שבו, אין ולו איזכור בודד לקרב בו איבדו הגרמנים מאות אלפי חיילים. הראשון, הוקרן יום לאחר ההפסד ולכן ניתן להבין את היעדרה של הידיעה על סוף הקרב כאילוץ טכני של היעדר תמונות מהזירה (על אף שיש דרכים לדווח על ידיעה גם מבלי להביא תמונות עדכניות מהשטח). אך היומן האחרון של חודש פברואר, הוצג ב-24 לחודש, והיה ניתן לחשוב שתהיה בו יתר התייחסות לתוצאות הקרב. אין זה מפתיע, אם כן, כי ביומן זה (וגם בזה שאחריו) לא מופיעה הידיעה על התבוסה בקרב Karakov, אשר הביאה באופן סופי לאובדן האמון של הציבור בתעמולה הנאצית.¹⁰⁷ מרגע זה ואילך, הפכו היומנים לבלתי אמינים והעדויות הטובה ביותר לכך היא ההוראה של גבלס לנעול את דלתות האולם עם תחילת יומן החדשות¹⁰⁸, מה שמעיד על כך שצופים רבים היו מעדיפים להגיע באיחור של 45 דקות ולצפות בסרט בלבד, בלי התעמולה ה"זולה" שמופיעה לפנייהם.

התקופה השנייה בתעמולה האנטי-רוסית מאופיינת אם כך, בהדגשה של התימה האנטי-בולשביקית והיעלמותה של התימה האנטי-גזעית. לצד אלו, השתמרותן של התימות של המלחמה הכלל אירופאית ושל גרמניה כמשחררת, וזניחתה של התימה של ברה"מ כבת ברית של בריטניה. התעמולה של יומני החדשות בתקופה זו היתה לא אפקטיבית וגרמה לנזק תעמולתי רב, בכך שהיא הציגה ניצחונות בלבד ובכך הפכה לבלתי אמינה בעיני הציבור. התעמולה הנאצית אשר הדגישה במשך שנים את נחיתותו של הגזע הסלבי ואת היותה של המערכת הבולשביקית מיושנת ובלתי

¹⁰³ ראה לדוגמא יומן 635 (4/11/42).

¹⁰⁴ Propaganda in war, p.321. Balfour,

¹⁰⁵ יומן 648 (3/2/43).

¹⁰⁶ יומן 651 (24/2/43).

¹⁰⁷ Propaganda in war, p.321. Balfour,

¹⁰⁸ Susan Tegel, "Third Reich newsreels- an affective tool of propaganda?", Historical Journal of Film, Radio and Television, Vol. 24, No. 1, 2004. p.151.

יעילה, כרתה לעצמה את קיברה, מרגע שהצבא האדום הביס את הוורמאכט. גבלס אמנם זיהה את הבעיה הקשה שנוצרה, אך מעולם לא הצליח לפתור אותה.¹⁰⁹

סיכום

בחיבור זה נבדקה השפעת היחסים הדיפלומטיים בין ברה"מ לגרמניה הנאצית על התעמולה הקולנועית הנאצית, ובמיוחד ביומני החדשות השבועיים. השאלות המרכזיות בהן עסק המאמר נוגעות לתעמולה סביב הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ודרך ההתייחסות לרוסים בתקופה שבה התקיימה אי-התקפנות בין המדינות, כמו גם, לתעמולה סביב היציאה למבצע ברברוסה ודרך הצגת האויב והצדקת המלחמה, במהלך התקופה שעד קרב סטלינגרד.

הבדיקה מגלה כי ביומני החדשות הנאציים מן התקופה שבין ה-23/8/1939 ל-22/6/1941, חל שינוי משמעותי, שטמן בחובו בראש ובראשונה התעלמות רבה ככל האפשר מהנושא הסובייטי. התעמולה התעלמה לחלוטין מהיותה של ברה"מ מדינה בולשביקית וזנחה לחלוטין את התעמולה האנטי-קומוניסטית, בהקשרה הגרמני. במהלך כל תקופת ההסכם, היה ניסיון להציג את ההסכם באור חיובי, על ידי הדגשת הרווח של הרייך ושל הגרמנים ממנו. עם זאת, לא נעשה ניסיון להציג את ברה"מ (ובוודאי לא ת הבולשביזם) באור חיובי. לכל היותר, נזנחה תעמולת ההשמצה והשנאה בה היה שימוש לפני מלחמת העולם ובמיוחד במהלך מבצע ברברוסה.

בתקופה שלאחר מבצע ברברוסה, נמצא שהתעמולה הגרמנית נערכה לקראת המבצע החשאי ולמן הרגע שפרץ, השתנו יומני החדשות במהירות ללא היכר – כמעט בכל יומן, תעמולה אנטי-רוסית תפסה מקום נכבד. בתקופה הראשונה (עד חורף 1942) ההצדקה למלחמה במזרח נשענה במיוחד על תימה שהציגה את המלחמה כמלחמת מגן של התרבות האירופאית נגד התרבות הבאה לכלותה, אשר מורכבת מגזעים נחותים, המנוגדים בתרבותם וביכולתם לגזע הארי, העומד בראש המחנה האירופאי. לצד האלמנט האנטי-גזעי בתעמולה, דמותו של האויב, תוארה באלמנט נוסף, האלמנט האנטי-בולשביקי, אשר הדגיש את נחיתותו ואכזריותו של המשטר בברה"מ ואת עליבות החיים של האנשים החיים תחת משטר זה. כמו כן, נעשה שימוש בתימות המציגות את גרמניה כמשחררת של העמים הכבושים על ידי הרוסים ואת הרוסים כבני ברית של בריטניה.

בתקופה השנייה (עד קרב סטלינגרד), דמותו של האויב ממזרח איבדה את סממניה הגזעיים ובמקומם הדגישה ביתר שאת את האלמנטים האנטי-בולשביקים. התימות האנטי-בולשביקיות נשארו כשהיו והשינוי התימתי הושג באמצעות שימוש נרחב יותר בתכנים האנטי-בולשביקים ובטרמינולוגיה בה תואר האויב. בהתאם למעבר הדגש מאנטי-גזעיות לאנטי-בולשביזם, התעמולה שינתה גם התייחסותה למלחמת המגן האירופאית: במקום מלחמת תרבויות או גזעים, הוצגה המלחמה כמלחמת אידיאולוגיות ומשטרים. לצד אלו, המשיך השימוש בתימה שהציגה את גרמניה כמשחררת ובת ברית של העמים, שהיו כפופים בניגוד לרצונם, למרות הסובייטית.

ההתמודדות של התעמולה עם המציאות הצבאית כללה התעלמות מהפרטים הקשים (ובמיוחד מההפסדים בשדה הקרב), חוסר ביקורתיות כלפי הממשל והצבא, ייפוי המציאות על ידי

¹⁰⁹ Baird, *The Mythical World of Nazi War*, p.165.

תיאור רומנטי ומעודד, של מציאות שיש בה מעט מן החיובי עבור הצופה וכד'. מעל לכל בולטת ההתעלמות המוחלטת מההפסדים אך גם חוסר ההתמודדות עם הפער שבין ההצהרות של היטלר והמציאות בשטח. טגל מגיעה למסקנה שה- Wochenshaw, בלי קשר לטיבו הקולנועי, לא יכל להיות מנותק מהמסר. כשהוורמאכט הצליח בקרב, המסר של היומנים עבר, אך כשהוורמאכט כשל במשימתו, גם "הישגים קולנועיים היו בלתי מספיקים, אפילו עם קהל (שהיה במלוא מובן המילה) שבו".¹¹⁰

בחיבור זה לא חקרתי לעומק את תגובת הציבור לתעמולה (ומשום כך לא עשיתי מחקר עצמאי של דיווחי ה-SD). איני יכול לקבוע האם התעמולה נכשלה או הצליחה. אך ברור לי, מתוך הדברים שלעיל ובייחוד מתוך השינויים שהנהיג גבלס בתעמולה האנטי-רוסית בתקופה הנידונה, שהתעמולה לא עמדה בפני עצמה, מנותקת מהשפעות חיצוניות. בהתבסס על הדברים שהובאו לעיל, התעמולה הנאצית הושפעה מאוד לא רק מתכתיבים דיפלומטיים וצבאיים (כפי שניתן לשער לגבי מדינה טוטאליטרית), אלא גם מדעת קהל בגרמניה – וזאת בניגוד לכך שפעמים רבות, המונח תעמולה, מתקשר אצל רבים מאיתנו, להשפעה חד-כיוונית של משטרים טוטליטאריים על אזרחיהם (או על אזרחים-חיילים של מדינה אחרת במקרה של "תעמולה שחורה"). כשם שטעות לחשוב שבמדינות דמוקרטיות אין תעמולה, טעות לחשוב שתעמולה במדינות טוטליטאריות היא תבנית קבועה המעוצבת רק על ידי אידיאולוגיה ופוליטיקה של הרודן וממשלתו. היחסים שבין משטר לאזרח הם מורכבים הרבה יותר ויש בהם השפעות דו-כיווניות ויחסי גומלין מתמשכים.

ידוע, שארגון ה-SD היה מופקד על כתיבת דוחות, שעקבו אחר דעת הקהל בציבור ושידוחות אלו היו מועברים לגבלס, בהתאם לדרישתו לדיווחים "אמינים, כמו שהם, לא כפי שהיו יכולים או צריכים להיות".¹¹¹ נראה שדיווחים אלו אכן היו אמינים ושניתן היה (ועדיין) ללמוד מהם הרבה על דעת הקהל בגרמניה של אותה תקופה.¹¹² אולם, המפתיע בעיני, היה לגלות עד כמה השפיעו דוחות אלו על המדיניות התעמולתית של גבלס: היה אפשר לצפות, שטכניקות או אפילו דגשים ישתנו בהתאם לדיווחים אלו, אבל מסתבר, שלא פעם, השתנו גם העקרונות המרכזיים של התעמולה. הבולט מכולם הוא המעבר שהתרחש ב-1942 מתעמולת Untermensch לאנטי-בולשביזם, אך גם הצורך החוזר במשך כמעט שנתיים להצדיק את ההסכם מ-1939, ו"ההתפתחויות התעמולתיות" שעשה גבלס על מנת שלא להתעמת עם החשש הציבורי מפני הפסד, מצביעים על שינוי התעמולה בהתאם לרוח הציבורית.

מחובתו של ההיסטוריון בעידן הפוסט-מודרני להתייחס לעצמו ולמניעי המחקר שלו. מעבר לעניין הרב שיש לי בתקופה, אני חושב שאני מונע פעמים רבות דווקא לא מהיותי תלמיד-סטודנט, אלא מהיותי מורה. מעבודה זו אני מגלה שוב ושוב דימויים חלקיים או מוטעים של הנאציזם בקרב

¹¹⁰ Susan Tegel, "Third Reich newsreels- an affective tool of propaganda?", *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 24, No. 1, 2004. p.151.

¹¹¹ Jackson Spielvogel, *Hitler and Nazi Germany*, Prentice-hall, 1996. p.248.

¹¹² *Ibid.*

נוער ישראלי. אחד מאלו הוא תפיסה של המושגים "נאציזם" ו"גזענות" כמושגים נרדפים. משום גלגל של גורם-תוצאה, התייחסות זו מובילה ומובלת על ידי הראייה של השואה כמהותה של מלחמת העולם השנייה. הקיצוניות בתפיסה זו, היא הראייה של כיבוש פולין וברה"מ, כצעד אנטישמי, שעיקר מטרתו, היתה השמדת יהדות מזרח אירופה.

בפועל, נאציזם הוא הרבה יותר מגזענות, ממש כשם שמלחמת העולם היא הרבה יותר מהשואה. המסקנה העולה מעבודה זו, שהמלחמה בבולשביזם ולא בגזע הסלבי, היא זו שעמדה במוקד התעמולה האנטי-רוסית והתעמולה הפרו-מלחמתית (בהקשר של המלחמה במזרח), מהווה גושפנקה לתפיסה המושכלת, הרואה בנאציזם אידיאולוגיה ומשטר, שהיה בו הרבה מעבר לגזענות, ובוודאי יותר מאשר אנטישמיות.

מחקר מעמיק עדיין דרוש בנושא יומני החדשות בהקשר של התעמולה האנטי-רוסית. בחיבור זה כלל לא נבדקה התקופה האחרונה של המלחמה, מקרב סטלינגרד ועד כניעת גרמניה. לאחר קרב סטלינגרד הושם דגש חדש בתעמולה האנטי-סובייטית, וזאת כחלק מהכרזתו של גבלס על "המלחמה הטוטאלית": התעמולה ניסתה לעורר את האזרחים הגרמנים להתגייסות אזרחית למלחמה להצלת גרמניה, וזאת על ידי פחד מהכובשים הבולשביקים (תוך הדגשת מוטיבים של עבדות¹¹³ ואונס¹¹⁴) ותקווה שאפשר לנצח את המלחמה (תקווה זו נבעה מהאמונה שיש לגרמנים נשק סודי, דבר שהתגבר בעקבות השימוש בפצצות V-1 וטילי V-2).¹¹⁵ חשוב ומעניין לבדוק האם וכיצד השתקפו תימות אלו ביומני החדשות השבועיים. כמו כן, מעניין לבדוק את התעמולה המקבילה: יומני חדשות סובייטים, בהקשר של התעמולה האנטי-גרמנית, ובמיוחד סביב שתי נקודות המפנה בהן עסקה עבודה זו: הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ומבצע ברברוסה (או מכיוון ההסתכלות הסובייטית- "המלחמה הפטריוטית הגדולה").

¹¹³ David Welch, *Propaganda and the German cinema 1933-1945*, Calderon Press, 1983. p.257.

¹¹⁴ Jackson Spielvogel, *Hitler and Nazi Germany*, Prentice-hall, 1996. p.249.

¹¹⁵ *Ibid.*, pp. 249-250.